e-ISSN: 2148-4899
Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAÜİFD), 6 (12), 2019: 357-394

Makale Geliş Tarihi: 14 Kasım / November 2019
Makale Kabul Tarihi: 29 Aralık / December 2019

Makale Türü: *Çeviri / Translation*

MİMARİ VE ANLATI: HÂCE EBÛ NASR PÂRSÂ TÜRBESİ. BÖLÜM I: MÜŞTEMİLÂTIN İNŞÂSI VE ANLAMI, 1469-1696*

Süleyman SAZ**

Höyüklerin, harâbelerin ve kısmî şehir surlarının arasında bir dönemin bayındır şehri olan Belh'de, 15.yy Nakşibendî şahsiyetlerinden Hâce Ebû Nasr Pârsâ anısına inşa edilen az ya da çok kendini muhafaza etmiş büyük bir anıt mezar (Farsça, *gunbad, gunbaz*) durmaktadır. (Şek.1) İslam mimarisi tarihi kitaplarında[1] iyi bilinen bir yapı olmasına karşın, hakkında anlatılanlar ve yapıyla ilişkili kişiler genellikle bilinmez kalmıştır. Bu çalışmanın konusu yalnızca sonraki nesillerin anlatı geleneğine neler kattığına ışık tutmak değil, aynı zamanda yapının mimari gelişim sürecine ilişkin ipuçlarını bularak Belh'de bir zamanlar var olan büyük yapılar arasından (bazıları daha sonra inşa edilmiştir) bu yapının nasıl günümüze ulaşabildiğini izaha çalışmaktır.

Bu çalışmanın birinci bölümü yapının ilk iki yüz elli yılını kapsar. Bu tarih türbenin 15.yy.'ın ortasında yapımıyla başlar ve yapıyla yakından ilgisi bulunan aileyi politik ve sosyal açıdan ilgilendiren değişimlerin ortaya çıktığı 17.yy.'ın geç döneminde son bulur. Birinci bölümde yapının inşa edildiği dönemin sosyal durumunu yapımında rol alan iki ismin özelinde yeniden kurguladım. Bunlardan biri Bahâeddin Nakşibend'in (ö.1389) önemli müridlerinden olan Hâce Muhammed Pârsâ

---

* Robert D. McChesney, Architecture and Narrative: The Khwaja Abu Nasr Parsa Shrine. Part 1: Constructing the Complex and its Meaning, 1469-1696, *Muqarnas,* 18 (2001): 94-119. Tercümenin her türlü izni ve telif hakkı sorumluluğu, mütercimine aittir.

** Dr., Türk-İslâm Sanatları Tarihi, s.saz@hotmail.com, Orcid No: 0000-0002-8131-3492.

1 Lisa Golombek - Donald Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan,* 2 Cilt, (Princeton: Princeton University Press, 1988), katalog no. 59; George Michell, ed., *Architecture of the Islamic World: Its History and Social Meaning* (New York: William Morrow, 1978), 263; A. U. Pope, *A Survey of Persian Art from Prehistoric Times to the Present* (London and New York: y.y., 1938), 1136-37, 422-24; Jeannine Auboyer, *The Art of Afghanistan* (Prague: y.y., 1968), 126-28. Bu çalışmayı tamamlayan en son değerlendirme için bk. Bernard O'Kane, "The Uzbek Architecture of Afghanistan," *Cahiers d'Asie Centrale* 8 (2000): 130-47.

(ö.1420)'nın oğlu ve mirasçısı Nakşibendî şeyhi Hâce Ebû Nasr Pârsâ (ö.1460 ya da 1461); diğeri ise Seyyid Pir Muhammed'in oğlu[2] olan ve en az iki Timurlu hükümdarı döneminde orduya komuta etmiş askerî şahsiyet Mir Mezid (ö. 1470 ya da 1471)'dir. Belh'in yönetici ailesi olarak Ebû Nasr Pârsâ'nın torunlarının varlığına ve türbe ve müştemilâtının uzun süre yönetimlerinde olmasının yapının ayakta kalmasına ve Belh'deki mimari gelişime büyük çaptaki etkisine yer verdim.

Bu yeniden kurgulama elbette tamamıyla yazılı kaynaklara (erken dönem fotoğraf kayıtlarının sunduğu bazı ipuçlarının yardımıyla) dayanmaktadır. Dolayısıyla bu konulara değinirken aynı zamanda anlatıların ne zaman, kim tarafından, kimin için ve muhtemelen neden yazıldığını bağlamsallaştırmaya ve belki de anlatının, mimari gelişimin ve sosyal tarihin karşılıklı etkileşimini irdelemeye çalışacağım.

İkinci bölüm (*Muqarnas*'ın sonraki sayısında yer alacaktır) türbenin son üç yüz yılını kapsayacaktır. Özellikle son yüz yıl için birinci bölümde ulaşılan sonuçları göstermek, anlatıların müştemilâtla ilgili inanılan gerçekler ve anlatılan hikâyelerle ilişkisini vurgulamak ve bu hikâyelerin ve inanışların müştemilâtın dokusunda ve yapısında ne tür değişimlere neden olduğunu göstermek için fotoğraf kayıtlarını kullandım. Daha sonraki bu dönemde, sosyal ve politik bağlamın sınırları önemli ölçüde genişlemekte ve Belh, ferdi ve toplumsal açıdan farklı bir görünümle tamamıyla yeni anlatı gelenekleri ve perspektifleri sunmaktadır.

Türbenin Kuruluşu

Ebû Nasr Pârsâ'nın Biyografik Mirası

Ebû Nasr'ın mensubu olduğu aile derin köklere sahip, yalnız Belh'de değil, Buhara'da da uzun bir entelektüel geleneği olan bir ailedir. Babası Muhammed Pârsâ yüksek derecede kabul gören bir *âlim* ve Bahâeddin Nakşibend'in halefi (*halife-i duvvum*)[3] olmasının yanı sıra onun sözlerini derleyen, Buhara'da ilim çevrelerinde saygı gören güçlü bir kişilik olarak bilinir.[4] Hacda vefat edince onun bu ilmî ve ruhanî mirası oğluna geçmiş, oğlu babası gibi medreseli olmamasına rağmen (bildiğimiz yazılı bir metni elimizde yoktur), etkili de olmuştur. Muhammed Pârsâ'nın hatırası hem yazdıklarında hem de onun ilmini takdir eden başkalarının yazılarında muhafaza

---

2 Abdürrezzâk es-Semerkandî, *Matla'u's-sa'deyn ve mecma'u'l-bahreyn* (Bundan böyle Semerkandî), ed. M. Şafi' (Lahore: y.y., 1365 H.), 2:3, 1200; bk. 1292, Sayyid Pir Muhammed'in belirtildiği nota.

3 Safî, Fahreddin 'Âli b. Hüseyin el-Kâşifî el-Haravî, *Reşahât* (Bundan böyle Safî) (Kanpur: y.y., 1911), 57.

4 Hamid Algar, "Melâmetiyye," ve "Nakşibendiyye," *Encyclopaedia of Islam,* 2. ed., 6:225b ve 7:934; Maria Eva Subtelny, "*The Making of Bukhara-i Sharif: Scholars, Books, and Libraries in Medieval Bukhara* (Hâce Muhammed Pârsâ Kütüphanesi üzerine)," Devin DeWeese'nin editörlüğünü yaptığı ve yakında çıkacak olan Yuri Bregel'a Armağan kitabında.

edilmiştir. O aynı zamanda kendi döneminin siyasi çevresinde önemli rol oynamış biri olarak da hatırlanır.[5] Oğlunun aynı biyografik kaynaklarda adının geçmesine karşın, ilim tahsili hakkında bir bilgi olmamakla birlikte o, daha çok babasının mirasını sürdüren bir varis olarak değerlendirilir.[6]

Hâlbuki onun entelektüel çağdaşları ve çağdaşı kaynaklar onu politik sahada büyük saygınlığa sahip biri olarak gösterir. Geç 15.yy. tarihçileri olan hem Abdürrezzâk Semerkandî hem de Muînüddîn-i İsfizârî Ebû Nasr'ın yüzyılın ortasında Belh'deki liderlik rolünün boyutlarına değinerek böyle büyük bir türbenin neden kendisi için yapılmış olabileceğinin ipuçlarını veririler. Onların tarihi yazılarında tasvir edildiği üzere o, dînî bir kişilik olması hasebiyle üstlendiği vazifenin gereği olarak bir arabulucu ve hakemdir. 1454 yılında Miranşahid Sultan Ebû Sa'id kuzeyden Amuderya'yı geçerek Şahruh'un torunu ve 1447'de Herat ve doğu Horasan'da halefi olan Ebûl Kasım Babür'ün destekçisi Emîr Pir Derviş Hazaraspi'den Belh'i almıştır.

---

5 Safî'den alıntı yaparak V. V. Barthold, Hâce Muhammed'i, Timur'un en küçük oğlu Şahruh'un, yeğeni Halil Sultan'a karşı Buhara'nın kontrolü üzerine yapıtığı savaşta önde gelen destekçileri arasında ve sonrasında da Şahruh'un oğlu Uluğ Bey'in hasımları arasında gösterir. (V. V. Barthold, *Four Studies in the History of Central Asia,* Çev. V. ve T. Minorsky, 4 Cilt. [Bundan böyle *Four Studies]* [Leiden: E.J. Brill, 1962], 2: 72, 115-16, açıkça Safî'yi referans göstererek, 61).

6 Heratlı âlim ve sûfi Abdurrahman Câmî, Ebû Nasr'ın biyografik bilgileri için temel kaynaktır. Sonraki çalışmalar az ya da çok Câmî'nin *Nefehâtü'l-üns* isimli çalışmasının tekrarı mahiyetindedir. 1476-79'da kaleme aldığı çalışmasında Câmî, Muhammed Pârsâ'ya açtığı başlıkla kıyaslandığında Ebû Nasr'a daha kısa bir başlık açar. "Ondan sonra [yani Muhammad Parsa] yerine geçen Hâce Hafizzidin Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. el-Hafiz el-Buharî- Allah'ın merhameti üzerlerine olsun- Şeriat ilimlerini ve Sûfi uygulamalarını (*rusūm*) babasının yolunu takip ederek sürdürür. O [Ebû Nasr] varlık anlayışıyla [yani, kendi varlığını inkâr ederek *dar nefy vücûd]* ve eli açıklığı ile [yani, cömertlikte -ve *bazl-i mevcud-]* onu aştı; fakat durumlarını gizlemek konusunda çok benzerlerdi.*(satr-i hal ve telbis),* Bu nedenle bu yolda [Sûfi] oldukları hiçbir zaman açık değildi. O, bu tür ilimler hakkında [Sûfi], aslında tüm ilimler hakkında, az bilirdi ve kendisine bir soru sorulduğunda , '' Bi kitaba bakayım'' derdi. Kitabı açar ve cevap, ya açtığı yerde ya da birkaç sayfa ileri ya da geride olurdu. Bir gün Muhyiddin İbn Arabî - Allah sırrını kutsasın- ve eserleri hakkında bir toplantı düzenlendi. [Ebû Nasr] babasından bir alıntı yaparak: " Fusûsü'l-hikem ruhtur ve Fütûhâtü'l-Mekkiyye kalptir." *(Fusûs can est ve Fütûhât dil)* dedi ve ekledi , 'Her kim Fusûs'u tam manasıyla bilirse Peygamber'in -selam üzerine olsun- yolundan gitme şevki artar'. O 865 [1460-61]'de öldü ve kabri Belh'tedir. (Câmî, *Nefehâtü'l-üns,* vr., 191a, sahip olduğum geç dönem bir on sekizinci yüzyıl yazmasından; Ayrıca bk. Mahmud 'Abidi baskısına [Tehran, 1370/1991], 401). Câmî'nin bu başlıkta neyi amaçladığı bazı yönleriyle benim için sorunludur. Bu eğer ironisiz yazılmışsa, Ebû Nasr'ın Sûfi faziletleri hakkında (cömertlik, benlikten geçme, İbn-'Arabi'nin öğretilerine bağlılık, tüm *'ulûm* kitaplarının içeriğine derinden benzerlik*)* coşkunluk taşır. Yok eğer ironik şekilde ele alınırsa çağdaşlarının gözünde yalnızca babasının faziletlerinin mirasını sürdüren birinin portresini çizer. Ancak,bunun Belh'de sahip olduğu hatırası açısından bir önemi yoktur.

Hazaraspi yaklaşık dört yıl önce Belh valisi olarak atanmıştı. Ebûl Kasım Babür, Sultan Ebû Sa'id'in Belh'i aldığını öğrenince hemen sefer düzenlediği Astarabad'dan dönmüştür. Onun yaklaştığı haberini alan Sultan Ebû Sa'id Belh'i terkederek Amuderya üzerinden geri çekildi. Ebûl Kasım Babür şehrin kapılarına varınca Semerkandî'ye göre ''Hâce Nasîrüddin Ebû Nasr Pârsâ'' tarafından karşılandı. Yaklaşık 1465-71 yıllarını kapsayan yazılarında Semerkandî onu ''Şeyhülislâm''[7] olarak niteler. Oysa 1491 ve 1494 yılları arasında yazan İsfizârî biraz farklı bir hikâye anlatır ki; ona göre Hâce, taraflar arasında barışın sağlanması için elinden gelen tüm çabayı harcar fakat başarısız olur.[8] Semerkandî, Ebû Nasr'ın bu ara bulucu rolüne açık şekilde değinmez fakat Ebûl Kasım Babür'ü şehir kapılarında karşılamasından onun Belh şehrinin önde gelen temsilcilerinden olduğuna inancını gösterir.

İkinci bir kayıtlı hadiseye göre Ebû Nasr Pârsâ'nın 1455'de Otrar'da isyancı bir gurubun adına Sultan Ebû Sa'id ile arabuluculuk yaptığı bildirilmiştir. Bu hadisenin Semerkandî'nin bir pasajında dile getirildiği Barthold tarafından söylense de ben bu pasajı bulmayı başaramadım.[9] Barthold, buradan isyancıların Buhara'nın dînî liderleri üzerinde etkileri olduğu, çünkü Ebû Nasr'ın ricası üzerine bunlardan biri affedilmiştir, sonucunu çıkarır.

15.yy'ın ikinci yarısına tarihlenen bu iki söylenti de bizim için Ebû Nasr Pârsâ'nın siyasi ve sosyal saygınlığı olan bir kişi olduğu kanaatini sağlar. Bir başka yakın çağdaşı Handemir, Ebû Nasr'dan bahseder fakat siyasi anlaşmazlıklardaki arabulucu rolü üzerine herhangi bir şey söylememiştir. Yine de Handemir, Ebû Nasr ve Mir Mezid arasındaki bağlantıyı sağlayacak yazılı metinlerin sahibi olması nedeniyle önemlidir ve onun Ebû Nasr hakkındaki görüşleri büyük ölçüde Câmî'ninkilerle örtüşür. (bk. not 6)

> Hâce Muhammed Pârsâ'nın ölümünden sonra bilgisi ve becerisiyle tanınan oğlu Hâce Hafizüddin Ebû-Pârsâ babasının yerini aldı ve sofuluğu ve ruhanî gücüyle babasını geçti. 865 yılında (1460-61) yılında vefat etti ve Belh'e defnedildi.[10]

Bu kısa ibareye *Reşahât*'ın yazarı Fahreddin ''Safî''nin kullandığı, belki de yazdığı ölüm tarihi düşürülmüş bir anma yazısı iliştirmiştir:

Hâce-i azam Ebû Nasr ankih şud / takyah gāhaş masnad-i dār al-bakā

---

7 Semerkandî, 1055. Genel anlamda Ebû Nasr'ın kabul edilen *lakabı* "Hâfizüddin'dir" (Gıyâseddin Handemir'e göre, *Habib el-siyer fi akhbar afrad al-bashar, 4* Cilt. [Tehran, 1333/1954] [Bundan böyle Handemir, *Habib el-siyer],* 4: 5 ve Safî, 63), veya "Burhâneddin" (Safî'ye göre, 63). "Nasreddin" *lakab*ı torununa verilmiştir ve Ebû Nasr Pârsâ b. ('Abdülmelik) ile adaştır. Bk. Handemir, *Habib el-siyer,* 3: 38.

8 Muînüddin Muhammed Zemcî İsfizârî, *Raviat el-cennet fi avsāf medinet-i Herat* (Bundan böyle İsfizârî), 2 Cilt. (Tehran: Danishgah-i Tihran, 1339/1960), 2: 176.

9 Barthold, *Four Studies,* 2:170.

10 Çev. Wheeler M. Thackston, Handemir'in *Habibu 's-Siyer. Tome Three. The Reign of the Mongol and the Turk,*2 Cilt. (Cambridge: Mass., 1994), 353 (Tahran 4:5 edisyonuna eşittir.)

Sirr-i ü çūn bā Hudā payvastah būd / z-in sabab tārih şud '' sirr-i Hudā''

Hâce-i azam Ebû Nasr odur ki / onun istiraatgâhı (*takyah gāhaş)* ebediyettir

Onun sırrı her zaman Hüda katında olduğu için /ölüm tarihi''Hüda'nın sırrıdır''

"*Sirr-i Hudā*" ebced hesabıyla 865 tarihine karşılık gelir.[11]

Çağdaş Anlatılarda Mir Mezid Argun

Hâce Ebû Nasr Pârsâ'nın türbesinin kuruluşuyla ya da türbeyle ilintili medrese veya müştemilâtın diğer yapılarıyla ilişkilendirilen ikinci kişi Argun hanedanından Emîr Seyyid Celaleddin Mezid Bahadır yahut diğer kısaltılmış farklı isimleriyle – Emîr Seyyid Mezid Argun, Seyyid Mezid Argun, Mir Mezid Argun, yada kısaca Mir Mezid'dir.[12] Timurlu siyasetinde önemli bir figür olarak tanımlanan Mir Mezid'in asıl öneminin kaynaklara dayandığı gözükmektedir. Semerkandî onu bir kelime oyunu ile, *mezid* (artma, çoğalma), zamanının emîrlerinin zirvesi olarak anlatır ki buda onun saygınlığını artıran bir nedendir. *(bi-mezid-i i'tibar sar āmad-i umarā-yi rūzgar būd)*[13] Yine de Semerkandî'nin ifadelerinden çıkarılacak genel kanaat Mir Mezid'in pekçok önemli askerî kişilik arasından Sultan Ebû Sa'id'i destekleyen tek kişi olmasıdır. Diğer taraftan Mir Mezid'in ölümünden yaklaşık otuz yıl sonra yazmış olan İsfizârî, onun ismini ''büyük emîr'' *(umarā-yi kibar* veya *umard-yi 'izam)* olarak daha önemli bir kişilik olarak sunar.[14]

Mir Mezid'in düzenlenen askerî seferlere katılımı hakkında oldukça yeterli bilgi vardır. Buradan ve Belh'te bulunan ona atfedilen *Caharbağ* büyük anıt mezarından onun, gücün ve zenginliğin bir figürü olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Katkıda bulunabilecek yerel yazılı kaynaklar ise yok denecek kadar azdır. Mir Mezid gibi, hanedandan olmayan kişiler hakkında biyografik referanslar oldukça eksiktir; yazarların asıl yoğunlaştığı nokta bu tür kişilerin özellikle hanedanda yönetimde olanlar ya da aday olanlarla kurdukları ilişkilerdir. Tarihçilerin/biyografi yazarlarının en azından bakış açısı Mir Mezid gibi karakterlerin, bu hanedan ilişkileri içerisinde hatırlanmaya değer önemleri olmasıdır. Onların adlarını verdikleri ailelerin içerisindeki konumları, Argun hanedanında olduğu gibi, askerlik dışındaki ilgi alanları, evlilik yoluyla kurdukları akrabalık ilişkileri, çocuklarının yahut atalarının

---

11 Safî, 64.

12 Eton College'da *Matla'u's-sa'deyn*'e ait bir yazmada Mezid için "Ferid" ifadesi geçmektedir. (Bk. 1230'daki nota, Lahore edisyonu). Bu basit bir imlâ hatası olmuş olmalı. A. Muhtarov da, Ferid ismini verir ki, bunu *Mecmau'l garāib*'in on altıcı yüzyıl sonrasına ait bir yazmasında bulmuştur. *Pozdnesrednevekovyi Balkh* (Dushanbe: y.y., 1980), 56.

13 Semerkandî, 1200.

14 İsfizârî, 2: 200, 293. Bu baskı için belirtilmelidir ki; editör 200. sayfada Mir Mezid'den, Emîr Celaleddin ve Seyyid Mezid Bahadur isimleri arasına bir *ve* bağlacı koyarak iki kişi çıkarmaktadır. Oysa isim açık bir şekilde tekil nitelikli bir yükleme sahip sıfat tümceciği özelliği gösterir. *(kih 'umdah-i devlet-i sultan-i sa'id būd).* Bu baskı aynı zamanda tutarsız bir indekse sahiptir.

durumları dâhil mutlak bir güç kabul edilmedikleri sürece yazılı kaynaklardan geçmişleri hakkında çok az şey öğreniyoruz. Timurlular hanedanında olduğu gibi soy kayıtları oldukça önemlidir.[15] Bu tür askerî şahsiyetler hakkında bilgi edinebilmenin nadir yollarından biri de onlara ithaf edilen kitaplar ya da inşa ettirdikleri yapılardaki kitabelerdir. Mimari tercihleri ve bu yolla harcadıkları paraların harcanma nedenleri kesin olarak çıkarılabilmekle birlikte, yazılı diğer kaynaklardaki bilgilerin eksikliği nedeniyle kişilikleri, entelektüel yapıları vb. özellikleri bakımından spekülatif çıkarımlardan başkasını bize sunmaz.

O halde Mir Mezid Argun hakkında elimizde olan az sayıda kaynaktan neler öğrenebiliriz? Öncelikle ''Argun'' ismi okuyucuya onun önemli bir Moğol boyuna mensup olduğu ve bu boyun önde gelen liderlerinden biri olduğu bilgisini verir. Hâlbuki ilginç bir biçimde Semerkandî başkalarını Argun (daha doğrusu Argunî) olarak tanımlasa da Mir Mezid'in ismini hiç Argun ifadesiyle kullanmamıştır. 15.yy'ın ortasında Timurlu siyasetinde Argunlar en güçlü grup olarak karşımıza çıkar.[16] Fakat bu hanedanın büyüklüğü, üyeleri arasındaki birlikteliği, ortak politikası, eğer varsa, bilinmemektedir.

Argunlar çoğunlukla Miranşahid Sultan-Ebû Sa'id ile olan yakın ilişkileriyle gündeme gelmiştir. Barthold'a göre 1436 civarında Argunlar Uluğ Bey'den Semerkand'ın kontrolünü alma girişiminde bulunmuşlar, Timur'un büyük torunu ve Miranşah'ın torunu Sultan Muhammed'in oğlu olduğu düşünülen yirmili yaşlarındaki Sultan-Ebû Sa'id'i yönetici olarak ilan etmişlerdir.[17] Bu hadise sonraki dönem yazarlarının zihninde Argun ailesiyle Sultan Sa'id arasındaki ilişkinin varlığında öte bir şey ifade etmemiştir.[18] Bir kısmı derleme olsa da yirmi beşlerinde (yaklaşık olarak 1449'da) politik bir güç olarak ortaya çıkan Sultan Ebû Sa'id hakkında en tafsîlâtlı biyografiyi veren Jean Aubin, Argunların bu çevrede büyük bir öneminin olduğunu dile getirir.[19] *Cambridge İran Tarihi* isimli kitapta Timurluların siyasi tarihini uzun bir makaleyle ele alan Hans Robert Roemer, Argunların Sultan Ebû Sa'id'in ana askerî

---

15 Bk., John E. Woods'sun *Timurid Dynasty* çalışmasındaki giriş bölümünde yer alan Timurlu hanedanlık jeneolojisi analizi, (Bloomington, Ind.: Indiana University, Research Institute for Inner Asian Studies, 1990). *Mu'izz el-ansāb, Mu'izz* Timurlu hanedanlığının içinden çıktığı oldukça geniş bir kabile olan Barlaslar hakkında fikir verir ve buradan belki de, Argun kabilesi gibi başka kabilelerin de benzer demografik özelliklere sahip olduğu sonucu çıkarılabilir.

16 Bk. Shiro Ando, *Timuridische Emire nach dem Mu'izz al-Ansab: Untersuchung zur Stammesaristokratie Zentralasiens im 14. und 15.Jahrhundert* (Berlin: K. Schwarz, 1992), 173-77.

17 Barthold, *Four Studies,* 2: 157.

18 Barthold, üstelik Ebû Sa'id'in gerçek bir Timurlu olup olmadığı sorusunu gündeme getirir, fakat sonraki tarihçiler az ya da çok Timurlu olduğu konusunda hem fikir gözükmektedirler. Bk. J. Aubin, "Abū Sa'id" *EI,* 2d ed., 1:147b-48b; and Woods, *Timurid Dynasty,* giriş.

19 Aubin, "*Aba Sa'id*," 148a.

destekçisi olduğunu ileri sürer.[20] Sultan Ebû Sa'id'in düzenlediği askerî seferleri aktaran kaynaklarda Mir Mezid'in özellikle tek emîr olması ya da bazen ''büyük emîrler'' ismiyle anılan iki veya üç komutandan biri olması bir gerçektir. Buradan da mantıken Mir Mezid'in Argunları temsil ettiği sonucu, bazı aksi görüşlere rağmen, çıkarılabilir. Fakat yine de Argunların büyüklüğü ya da Mir Mezid'in komuta ettiği birliklerin Argunlu olup olmadıkları hususu hakkında bilgimiz yoktur. (Handemir, Sultan Sa'id zamanında Emîr Hüsrev Şah'ın bir keresinde Emîr Seyyid Mezid Argun'un komutasında bir asker (*nevkâr*) olduğuna değinir,[21] fakat kabilesel işbirliğine işaret etmez.[22] Câmî de Nevai'ye yazdığı mektupta Emîr Mezid Argun'un askerlerine (*leşkeriyān*) değinir, fakat bu askerlerin hangi kabile ya da alt-etnik guruba bağlı olduğu konusunda herhangi bir ipucu vermez.[23]

Argun olarak belirtilen bir kısım kişiler çağdaş ya da yakın çağdaş kaynaklarda belirtilir – ki bazıları Emîr Seyyid Murat Argun, Emîr Asil el-Din Arguni (Semerkandî'ye göre Mir Mezid'in kardeşi[24]) ve Emîr Sultan Arguni[25]- fakat bunlar her zaman Sultan Ebû Sa'id'in destekçileri değildir. Örneğin Emîr Abdurrahman Argun Horasan'da Sultan Ebû Sa'id'in rakibi olan Sultan Hüseyin Mirza'nın en önemli destekçilerindendir.[26] En azından Argun sülalesinin Ebû Sa'id'in tümüyle destekçisi olmadıkları sonraki tarihçilerin belirttiklerinden açıktır.

Mir Mezid'in ismi birtakım hadiselerle ilişkilendirilir.[27] 1458-59'un kışında Herat'ın Karakoyunluların eline geçmesine neden olan Ebû Sa'id'in düzenlediği ikinci askerî sefere katılmıştır. Semerkandî'ye göre değil de, İsfizârî'ye göre Herat'ın düşüşünde etkili olan müzakerelerde kilit rol oynadı. Semerkandî, Herat'ın Timurlular tarafından 1458-59'da alınmasından sonra Mir Mezid'in Sultan Ebû Sa'id'in kurtulmasında etkili olduğunu ifade eder.[28] 1459 sonrası Mir Mezid, Nirahtu'daki kaleyi isyancı askerlerin[29] elinden almayı başardı ve 1459-60, 1460-61

---

20 PeterJ.Jackson ve Lawrence Lockhart, ed., *Cambridge History of Iran,* cilt. 6, *The Timurid and Safavid Periods* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), 117.

21 Handemir, *Habib el-siyer,* 4: 200.

22 Eğer bu *Bâbürnâme*'de açık bir şekilde belirtilen aynı Hüsrev Şah ise, olduğu gibi görünmektedir, o halde *''Türkistanlı bir Kıpçak''* olarak tanımlanabilir. Bk. Zahir al-Din Muhammad Babur Padshah Ghazi, *The Baburnama in English,* Çev. Annette Susannah Beveridge (1922; tekrarı London: Luzac & Co., 1969), 49.

23 Asam Urunbaev, *Pis'ma-avtografy Abdarrakhmana Dzhami iz "Al'boma Navoi"* (Tashkent: Fan, 1982), 80, Tıpkıbs no. 175.

24 Semerkandî, 1292.

25 Ando, 22 Argun Emîri'nin isimlerini tanımlar, *Timuridsiche Emire,* 172.

26 Handemir, *Habzb al-siyar,* 4: 127.

27 Kariyeri hakkında son dönem yapılmış tam bir özet için, Bk. Ando, *Timuridische Emire,* 175-76.

28 Semerkandî, 1190; İsfizârî, 2: 199-200; Handemir, *Habib el-siyer* 4: 75-77.

29 Semerkandî, 1200-4.

yıllarında Sultan Ebû Sa'id'in bir başka rakibi olan Sultan Hüseyin Baykara'ya karşı Mazenderan'da savaştı.[30]

Aynı yıl (1460) hem Semerkandî hem de İsfizârî onun Belh'e gittiğinden bahseder ki; bu onun Ebû Nasr Pârsâ'yla birlikte aynı yerde bulunduğuna dair ilk bulgudur. İsfizârî onun Sultan Ebû Sa'id tarfından Semerkand'dan bu bölgeye yönetici olarak (*zabit ve mustahfiz-i an hudud başad*)[31] 865'in başında (1460) gönderildiğini, Semerkandî ise yalnızca burada neler olup bittiğini kontrol etmesi (*bi-canib-i vilayat-i Belh raftah az ān hudud bar habar başad)*[32] amacıyla gönderildiğini söyler. Onu daha kalıcı bir güce eriştiren Belh'de üstlendiği inşa projelerinin ışığında, İsfizârî'nin tespitleri gerçeğe en yakın gözükmektedir.

Bölgenin yöneticisi yahut yalnızca gözlemcisi olarak Belh'e tayin edilmesi, onun doğru zamanda doğru yerde Pârsâ ile şahsen karşılaşmasını sağladı; arkadaşlıkları bu zamana dayansa da çok kısa süreli olsa gerektir. Mir Mezid'in görevlendirildiği Hicri 865 tarihi Ebû Nasr'ın ölümünün tarihlendirildiği yıldır. Bu tarihten önce Mir Mezid'in Belh'de bulunduğuna dair bir kayıt yoktur, fakat Ebû Nasr'ın kökeninin dayandığı Buhara ile sıkı bağlarının olması (Bartold'un kanâati Ebû Nasr'ın Buhara'nın dînî çevresiyle yakın ilişkileri olduğu yönündedir) onların daha önce burada karşılaşmış olabilecekleri gerçeğini göz önünde bulundurmamızı gerektirir. Sonraki Hicri yıl 866'da (1461-62) Mir Mezid, Sultan Ebû Sa'id'e Cürcân (Hazar Denizinin güneydoğusu) seferinde eşlik etmiştir ki bu seferde keşif kolunun komutasında (*mangalāy*) görevlidir. [33]

866 (1462) ile 873 (1468-69) yılları arasındaki durumu biraz daha belirsiz olmakla birlikte eğer on altıcı yüzyılın ortalarına ait bir kaynak doğruysa muhtemelen bu yıllarda Belh'te büyük türbenin (*gunbed*), ki inşası 867 (1462-63) yılına tarihlenir, yapımıyla meşguldü. *Matla' al-sa'dayn* isimli bir yazmada 869 (1464-65) yılında, yakın zamanda vefat etmiş kardeşinin defin işlemleri için Herat'a gittiği kaydı vardır.[34] Aynı zamanda 1466-67 de neticelenen Sultan Ebû Sa'id'in Bedahşan seferine katılmıştır.[35] Câmî'nin yukarıda belirtilen mektubunda bu sefer esnasında Mir Mezid'in askerleri tarafından esir edilen bir askerin annesinin, oğlunun serbest bırakılması için ona ricada bulunduğundan bahsedilir.[36] Bu mektup tarihsizdir ve belki olay Sultan Ebû Sa'id'in ölümünden sonra Bedahşan'da yönetime gelen oğlu Mirza Ebûbekir zamanında cereyan etmiş olabilir. Belki de 1461 ve 1469 arasında Argun emîri Belh'de *Caharbağ* olarak isimlendirilen büyük sarayı yaptığı dönemde

---

30 İsfizârî, 2: 237; Handemir, *Habib el-siyer* 4: 89, 122; Semerkandî, adını burada belirtmez; 1216-21.

31 İsfizârî, 2: 248.

32 Semerkandî, 1230.

33 Handemir, *Habib el-siyer,* 4: 89.

34 Semerkandî, 1292.

35 Bartold, *Four Studies,* 3:29.

36 Asam Urunbaev, ed., *Pis'ma-avtografy Abdarrakhmana Dzhami*... 80 (Tıpkıbs no. 175).

gerçekleşmiştir ki bu saray Mir Mezid'in ölümünden yıllar sonra 1490-91'de Belh'e gelen Sultan Hüseyin Baykara tarafından kışlık üs olarak kullanılmıştır.[37]

1469 'da Sultan Ebû Sa'id, Karabāğ-ı Arrān'da Akkoyunlularla yaptığı bir savaşı kaybetmiştir. Akkoyunlu lideri Uzun Hasan tarafından esir alınan Timurlu lideri, 1469'un Şubatında öldürülmüştür fakat birlikte tutsak edilen generali Mir Mezid nihayetinde serbest kalmayı başarabilmiştir.[38] İsfizârî Mir Mezid'in yıllarca Karakoyunlu ve Akkoyunlu önemli devlet adamlarıyla temas halinde olmasının kefaretle serbest bırakılmasında etkili olabileceğini anlatır.[39] Buradan sonra 1460'ın ortasında düzenlediği sefer nedeniyle kendisini ödüllendiren Mirza Ebûbekir'in yanına Bedahşan'a gitti ve onun tarafından göreve getirildi. Fakat bir yıl içerisinde kendine yeni bir hâmi bulan Mir Mezid, Sa'id sonrası siyasi düzene yenik düşmüştür.

Sonu hakkındaki anlatılar biraz bulanıktır. Handemir'e göre Mirza Ebûbekir, Mir Mezid'in büyük bir güçle Badaşhan'da kendisine katılmasıyla Timurlu siyasi arenasında oldukça önemli bir güç elde etti. Ancak bu gücü kazandıktan sonra babasının ezeli rakibi olan Sultan Hüseyin Baykara'yla müzakere edebildi. Amuderya yakınındaki Dih-i Gazi'de iki tarafın Mir Mezid'in de bulunduğu bir görüşmesinde Mir Mirza Ebûbekir, Hüseyin Baykara'yla barış imzaladı ve Hüseyin Baykara'nın kızıyla evlenerek bu barışı pekiştirdi. Bu toplantıda bulunan diğer önemli emîrler hil'atlar ve altın gibi hediyelerle onurlandırıldılar. (Handemir burda Mir Ali Şir Nevai'yi ve Mir Mezid'i bu emîrlerden ayrı tutar.) Daha sonra, Bedahşan delegasyonu eve döndükten sonra, Handemir, ''Prens Bedahşan'a varınca Mir Mezid'in korumasında olan(*ihtiyār ve i'tibār*) *atakci'* lerin başıbozukluklarını (*muvāfik-i mizāc-i ishān nabūd*) gerekçe göstererek onu suçladı ve şehit etti'' şeklinde yazar.[40]

Handemir'in ölümünden yaklaşık onbeş yıl sonra 1551 ve 1555 yılları arasında yazan Fahri Haravî biraz farklılık olmakla birlikte yukarıdaki anlatıyı doğrular. Mirza Ebûbekir'in tavrına bir gerekçe göstermeksizin toplantıdan ayrıldıktan sonra (''gece ve izinsiz'', Handemir aksini söyler ki; her ikisi de Sultan Hüseyin'in izniyle açıktan ve iyi bir biçimde ayrılmıştır) Trans saksonya'ya geri döner ve orda meşhur emîrlerden birinin babası Emîr Seyyid Mezid vardır, kendi [Ebûbekir'in] kara bahtı (*az bī-tāli'ī- yi hūd*) yüzünden idam edilir.[41]

Argun emîrinin düşüşünü açıklamak güçtür fakat kızının evliliği ile de perçinlenen Sultan Hüseyin Baykara ve Mirza Ebûbekir arasındaki bu yeni ittifak ve

---

37 Handemir, *Habib el-siyer,* 4: 190.; Ayrıca bk. Ando, *Timuridische Emire,* 174.

38 Uzun Hasan'dan Sultan Bayazid'e gönderilen bir mektup bu savaşı bildirir ve sonucu yayımlanmıştır. L. Fekete, *Einführung in die Persische Paliographie* (Budapest: Akadhmiai Kiadó, 1977), no. 12, 145-149. Uzun Hasan Ebû Sa'id'in "Mezid Argun"'un da dahil olmak üzere dört liderinin adını verir. (Belgenin 146, 1. 14).

39 Bk. İsfizârî, 2: 282-83.

40 Handemir, *Habib el-siyer,* 4: 157.

41 Fahri Haravî, *Tazkirah-i raviah-i salatin* (Bundan böyle Haravî) ed. Dr. 'A. Khayyampur (Tabriz: Mu'assasah-i tarikh ve farhang-i İran, 1345/1966), 31.

Sultan Hüsey'in uzun süreli kini bu düşüşle ilişkili gözükmektedir. Handemir'e göre Mir Mezid'in ölümü bu ittifak için bir teminattı ve onun ''şehit edilmesi '' direk olarak Ebûbekir'in Bedahşan'ı kaybetmesine yol açtı. Diğer yandan Fahri Haravî iki Timurlunun da sonunda kargaşayla karşı karşıya kalmalarında bu olayın etkili olduğunu belirtir. Durum ne olursa olsun Mir Mezid için sonuç aynıydı. O Sultan Ebû Sa'id'in yanında Sultan Hüseyin'e karşı pek çok seferde yer almıştı ve muhtemelen bu önceki zaferler Sultan Hüseyin için kötü anılardan ibaretti. Bu nedenle o uygun bir günah keçisi olabilirdi ve onun ölümü belki de bazı politik hesapları düzeltti.

Hâce Ebû Nasr'ın Hâmisi Olarak Mir Mezid

Göründüğü kadarıyla bağımsız geleneklerin temsilcisi olan en az iki metin, Hâce Ebû Nasr Pârsâ ve Mir Mezid Argun'un isimlerini ilişkilendirir. Bunlardan biri *Ma'āsir el –mulūk*, Handemir'in başka bir çalışmasıdır, fakat iyi bilinen *Habib el-siyer'*in son versiyonundan önce on beşinci yüzyılın sonunda kaleme alınmıştır. Diğer metin ise Sultan Muhammed b. Derviş Muhammed'e ait Belh yazılarını içeren on altıncı yüzyılın ikinci yarısında kaleme alınmış *Mecmau'l garāib*'dir.

İki önemli karakter (*dramatis personae*) hakkında fazlaca karşılaştırmalı bilgi olmasına karşın birbirleriyle bağlantılarını veren yalnızca iki metnin bulunması belki de biraz gariptir. Metinlerden hiç biri bu iki kişinin şahsi olarak tanışık olduğunu, farklı sosyal statülere sahip iki adam olmasına karşın yaşantıları en azından bir yıl süreyle örtüşse de net bir biçimde sunmaz. Mir Mezid'in Nakşibendî şeyhini iyi tanımadığı ve onun ölümünden sonra onun anısına hâmilik yaparak desteklemiş olmayı istemiş olabileceğini ileri süren çok sayıda ikinci dereceden kanıt vardır.

İki şahsiyet arasındaki bağı ilk söyleyen Handemir'dir. Ebû Nasr Pârsâ'nın ölümünden otuz beş sene, Mir Mezid'in ölümünden ise yaklaşık otuz sene sonra 1497 yılının hemen öncesinde Handemir bir yazısında şunları söylüyor:

> Sultan Sa'id'in emîrlerinden biri olan Emîr Celaleddin Mezid Argun, Pir Hâce Ebû Nasr Pârsâ'nın –Allah taksîratını affetsin- türbesinde (*barsar-i mezar*) ferah bir yapı (*i'maret-i vasi*) ve bir medrese inşa ettirdi- böylelikle bu kutlu yerin bağış gelirleri artacak ve refaha kavuşacaktı. [42]

Metin şunlara işaret eder: (1) Belh'de Hâce Ebû Nasr'a ait bir türbe (*mezar*) vardı; (2) Handemir için kelime tam olarak neyi ifade ediyorsa bir *imāret-i vasî* ve bir medrese Argun emîrince inşa edildi; ve (3) bu projelerin amacı türbenin gelirlerle birlikte devamlılığını sağlamaktı. Bu iki yapı inşa edilmeden önce tevâzu belki de bu türbenin ana özelliği idi. Handemir yapılan iş için bir tarih belirtmez fakat çok açıktır ki şeyhin ölüm tarihi olan 1460-61 ile 1470 yılları arasında yapılmıştır. Handemir'in

---

42 Handemir, Gıyâseddin b. Humam el-Din el-Hüseynî, *Ma'asir al-mulūk (bi-zamīmah-i khātimah-i Khulāsat al-akhbar ve Kanūn-i Humāyūnī),* (Bundan öyle Handemir, *Ma'asir)* ed. Mir Haşim Muhaddis (Tehran: Mu'assisah-i Khidmati rasa, 1372/1993), 171. Bu referansa dikkat çeken ve beni bu doğrultuda yönlendiren Profesör Maria E. Subtelny'e müteşekkirim.

kullandığı *imāret-i vasî* terimi biraz müphemdir ve belki de *imaret* kelimesinin günümüz kullanımından yola çıkarak Mir Mezid tarafından inşa edilen yapının gelir getirme amacıyla bir vakıf vazifesi gören bir yapı olabileceği sonucu çıkarılabilir. Parçadaki bitiş ifadesi olan (böylelikle bu kutlu yerin bağış gelirleri artacak ve refaha kavuşacaktı) cümlesi bu çıkarımı desteklemek amacıyla kullanılmış olabilir ki; bu da Mir Mezid tarafından yapılanın gerçek bir binadan çok yapılan işi kastettiği sonucunu doğurabilir, fakat bunu destekleyecek başka veri mevcut değildir.

İkinci metin olan *Mecmau'l garā'ib fi beyan al-'aca'ib ve'l-kavakib ve'l-nava'ib* (Mucizeler, Gök Cisimleri ve Kaderin Dönümü üzerine İncelemeler)[43] Handemir'in çalışmasını genişletir ve *imāret-i vasi* ifadesini (bir gerçek yapı) olarak özellikle bugün ayakta duran türbe yapısını, bugün çok değiştirilmiş olsa da, anlamamız gerektiğini ileri sürer. *Mecmau'l garā'ib* Belh'in yerlisi ve kadısı olan Derviş Muhammed'in oğlu Sultan Muhammed (ö. 10 Muharrem 981/ 13 Mayıs1574) tarafından 1560'larda yazılmıştır. Tıpkı babası gibi önce müftülük yapmış daha sonra hukuk alanında bilgisini derinleştirmiştir. Çalışması kozmoloji, coğrafya, tarih, otobiyografi, Belh ve Buhara topografyasını içermekle birlikte metin içerisinden değişik yerlerde değinilmiş altmış farklı kaynağa dayanır.[44] Eserin iki nüshası elimize ulaşmıştır. Bunlardan ilki 1561'de tamamlanan Cân Hanlığı/Şeybânîlerden Belh emîri Pir Muhammed Han'a ithaf edilmiş; ikincisi de 1577'den sonra tamamlanarak Cân Hanlığı/Şeybânîlerden o dönem Belh'i idare eden ve daha meşhur olan Abdullah Han'a ithaf edilmiştir.[45]

---

43 Sultan Muhammed, *Mecmau'l garāib* (Bundan böyle *Mecma)* IVAN, Uzbek Republic, no. 1494. Başka elyazmaları için bk. C. A. Storey, *Persian Literature: A Bio-bibliographical Survey* (London: Luzac, 1958), II/1, 135-37.

44 A.T. Tagirdzhanov, *Opisanie tadzhikskikh i persidskikh rukopisei Vostochnogo Otdela LGU,* (Leningrad: Izdatel'stvo Leningradskogo Universiteta, 1962), 1: 395.

45 Şeybânî büyük hanı Nevruz Ahmed'in (Barak) 1547 sonbaharındaki ölümünden sonra, Pir Muhammed, en azından Cânî Beyliği tarafından, büyük han olarak tanınmıştır. Oğlu Din Muhammed tarafından devrilinceye kadar, 1561 yılına değin hanlığını sürdürdü. Pir Muhammed altı yıl daha yaşadı, ve onun hakkında en detaylı araştırmayı yapan A.T. Tagirdzhanov, onun 1566-67'de öldüğünü düşünmektedir; *Mecma'*ın ilk baskısı için *terminus ad quem.* Fakat 1561'deki Pir Muhammed'in yönetimdeki gerçek düşüşü ışığında (oğlu Din Muhammed, babasının Buhara'ya hareketinden sonra Belh'in kontrolünü ele aldığı görünmektedir ve dönüşünde de bundan feragat etmemiştir) Burdan yola çıkarak Mecma'nın ilk baskısının bu tarihten önce tamamlandığı söylenebilir. İkinci baskısı ise yazarın oğlu tarafından yapılmıştır. İkinci baskının en azından bir metninde, Belh *müftüsü* ''dürüst ve hakperest babası Mevlânâ Sultan Muhammed için'' bu yılın [981] Muharrem ayının onuncu gününde bir taziye ilanına yer verir. (Tagirdzhanov, *Opisanie,* 396). Ben Taşkent Devlet Üniversitesi Kütüphanesindeki ilk baskıyı, Belge no. 09/903 (A. A. Semenov, *Opisanie persidskikh, arabskikh i turetskikh rukopisei Fundamental'noi Biblioteki Sredneaziatskogo Gosudarstvennogo Universiteta* [Tashkent: y.y., 1935], 40-41) ve Özbekistan Doğu Çalışmaları Bîrûnî Enstitüsü koleksiyonundaki ikinci baskıyı kullandım. (A. A. Semenov,

Geriye kalan elyazmaların tarihleri ve sayıları göz önünde bulundurulduğunda, eserin özellikle on beşinci yüzyılda Orta Asya'da çok popüler olduğu sonucu ortaya çıkar, fakat daha sonra kopya yapanlar, eserde neyin kalacağı, neyin atılacağı konusunda oldukça serbest davranmışlardır. Tagirdzhanov'a göre ikinci basımında içerik önemli ölçüde değişiklik gösterir. *Mecma*'yı bir kaynak olarak on yedinci yüzyılın sonlarında kullanan sonraki dönem eserlerinden *Tarih-i Rakimi* mevcut el yazmalarından Ebû Nasr Pârsâ Türbesi hakkında daha fazla bilgi içeren bir el yazmasından bahseder. Çalışmada geçen mevcut tüm el yazmalarını karşılaştırmadan bizim temel iki kaynağımızla ilgili olan bu eserin on altıncı yüzyıla ait olduğu hususu net olarak söylenemez. Yine de bu eserden bahseden tek modern araştırmacı (A.Muhtarov)'un benim kullandığımdan başka bir el yazması kullanması ve *Tarih-i Rakimi'*nin yazarının on yedinci yüzyılın sonunda yazması ve bunu ifade etmesi temeline dayanarak eserin ikinci nüshasının derlenmesinden önce bu eseri içerdiğini söyleyebiliriz. Handemir'in verdiği bilgiler de bu çıkarımı desteklemektedir.

Metin kısadır ve üçüncü bölümde yer alır. ''Bölge ve şehirler ve orada olan güzel şeyler üzerine.'' Buhara üzerine özet bir bölümden sonra (Abdülaziz Han'ın 951(1544-55) yılında yaptırdığı yeni şehir surlarını anlatarak) 373'de (983-84) İbn-i Sina'nın orada doğumundan ve İbn-i Sina'nın İsfahan'da başına gelen bir olaydan, Sultan Muhammed'in Belh üzerine uzun (iki buçuk sayfa) bir konuşmasından bahseder ve büyük bir kısmı mimari yapılara ayrılmıştır. Şehir ve çevresinin sahip olduğu zenginlikleri genel olarak verdikten sonra orta kısmında şunları yazar:

Hazret, kutupların kutbu Hâce Ebû Nasr Pârsâ'ya ait meşhur türbenin yapıları (*imararet-i mezarat-i feyz enver*) 867 yılında Mir Mezid Argun'un hâmîliğinde (*bi-ihtimam*), günümüze ulaşan azametli *künbet* ve medrese yapısını içine alan türbe Hazret, Bölge İnsanlarının Rehberi, Büyük Şeyhülislâm, Hazreti Hudâvendi- Allah onun yüceliğinin gölgesini artırsın- hâmîliğinde inşa edildi. Bundan sonra Hazreti Hudâvendinin ilahi ihsanı ve sürekli rehberliği ve ilgisiyle Mezar Yolunun güney tarafına ve ebedi istirâhatgâhın yanındaki Hiyaban Yolunun batısına pek çok odası, geniş hücreleri bulunan ve [günlük gelir sağlayacak] kısımlarıyla beraber pişmiş kerpiçten bir medreseyi kendi gelirini bağışlayarak yaptırdı- Allah bereketini artırsın.[46]

Sobranie vostochnykh rukopisei [Tashkent: y.y., 1952], 298, kat. no. 680, belge no. 1494). Maalesef benim notlarım Ebû Nasr Pârsâ türbesinin her iki baskı içeriği açısından değerlendirilmesi bağlamında yeterince detaylı değildir. Belirtmekte fayda var ki; on dokuzuncu yüzyılda Pir Muhammed ya da Abdullah'ın anısına olsun pek çok kopyası mevcuttur.

46 *Mecma,* vr. 16a-b. Metinde şunlar yazılıdır: "ve 'imarat-i mazarat-i fayz anvar-i hazrat kutb al-aktab Khwaja Abū Nasr Parsa bi-ihtimam-i Mir Mazid Arghūn dar hashtsad shast haft binā yāftah būdah kih gunbaz-i 'ālī asar-i ān 'imārāt ve 'imārati ān madrasa-i muhīt-i mazār-i mazkūr-ast bi-ihtimām-i hazrati hidāyat-i ahāli vilayat shaykh al-islam-i 'ālī hazrat-i khudāvandi madda zillahu 'ālī ihtimām yāftah ve ba'd az ān bi-tavfiq-ha-yi hidāyat-i azalī ve 'ināyat-i lam yazalī 'ālī hazrat-i khudāvandī mazkūr bar janūb-i rāh-i mazār-i mazkūr ve gharb-i rah-i khiyābān qarīb bi-mazār ve manzil-i mutabarrikah

Yazar daha sonra Belh'deki birtakım diğer yapıları tarihleriyle birlikte sıralar- ''Mamlakat Aghaz yapıları [aynen alıntılanmıştır]''[47] 832(1428-29) yılında tamamlanmıştır, 40000 Kapaki dinar harcanan 900(1494-95) yılında Belh'in merkezinde Sultan Hüseyin Mirza tarafından yaptırılan büyük cami ki; bu meblağ Sultan Hüseyin'in Belhi ziyareti esnasında ona tarh olarak verilen 100000 dinarın yanında halk tarafından ''hediye'' (*bi-resm-i pişkeş*) olarak verilmiştir ve buna ek olarak 70000 dinar da (Sultan Hüseyin'in cebinden harcanmıştır?),[48] ve Kistan Kara Sultan'ın 12 Zilkade 934 (29 Temmuz 1528)'de yapımını başlattığı ve 937 (1530-31) yılında tamamlanan bir saray hamamı. Yine oğlu Sultan Muhammed'in belirttiğine göre[49], Kistan Kara Sultan, Sultan Muhammed'in babası Derviş Muhammed'e ilk tuğlayı koyma şerefini vermiştir.

Sultan Muhammed'in tanımladığı Ebû Nasr Pârsâ'nın *mezarı* Handemir'in *imaret-i vasisi* muhtemelen Mir Mezid'in ''azametli anıt mezarı'' (*künbed-i âli-âsar*[50]) ile birlikte tanımlanmış olmalı ve bize yapım yılı 867 (1462-63) net olarak verilmektedir. Metin medresenin varlığını medresenin muhiti (*medrese-i muhit*) ifadesini kullanarak yeniden doğrulamaktadır ki (şek.1-2) de verilen eski fotoğraflarda görünen yapıları akla getirmektedir. Bölümün kalan kısmındaki ifade tarzından anlaşıldığı üzere türbe kompleksi önceki yüzyılda zamanın tahribatına maruz kalmıştır ve Hazreti Hudâvendi olarak adlandırılan kişi tarafından yenilenmiştir. Buna ek olarak türbenin yapılarının arasına yeni bir medrese

---

madrasa bi-khisht-i pukhtah mushtamil bar buyūt-i kasirah ve hucarat-i kabīrah ve fava'id-i har rūzah ve amlāk-rā bi-madrasa vakf namūdah-and vaffakahu'llah al-ifāzah al-khayrāt."

47 Örneğin, Malikat Agha, 'Umar Shaykh b. Timur'un dul eşi (ö. 1394), Shahrukh'un sonraki eşi (ö. 1447); Bk. Woods, *Timurid Dynasty,* 20.) 1440-41'de medreseye defni, Bk. Bernard O'Kane, *Timurid Architecture in Khurasan* (Costa Mesa, Calif.: Mazda, 1987), 22.

48 Metin benim için tam anlamıyla açık değildir. Şöyle yazmaktadır: "ve 'imarati mescid-i cami' -i darūn-i shahr bi-teveccuh-i sharif ve [?] hazrat-i Mirza Sultan Husayn dar sāl-i nuhsad az Hicrat.itmām yāftab ve cihil hazar dinar kapaki kih dar vakt-i nuzal-i Sultan Husayn Mirza bi-vilayat-i Balkh mardum bar rasm-i pishkash āvurdah būdand ve sad hazār dinār bar mardumi vilayat-i mazkūr teveccuh namūdah-and bi-haftād hazār dinār tamām shud."

49 Ya da öyle görünmektedir. Kullandığım elyazmasında metin yine tam olarak açık değildir. (İnşa tarihinden sonra) "khisht-i an-rā bi-isharat-i Kistan Kara Sultan velid bi-rākim-i" [ya da "velid-i rakim-i"?] "in hurūf nihad." Sultan Muhammed ayrıca, oluşturduğu ebced hesabıyla babasını doğrular, *hammami tāhir-i Balkhi* ("Temizleyen Belh Hamamı"), ki 946 tarihini verir. Ancak, orijinal ebced hesabı *hammam-i tāhir-i Balkh* ("Belh'in temizleyen hamamı") olarak düşünülürse, 936 tarihi çıkar.

50 *Künbet,* Ebû Nasr Pârsâ türbesi gibi yapılar için en yaygın kullanılan çağdaş terim, bir kasnak ve bir kubbeyle desteklenen çokgen bir yapıyı belirtir. Bu terimin kullanımı genellikle türbe ifadesiyle de sınırlandırılmıştır (Bk. Golombek ve Wilber, *Timurid Architecture,* 1: 467; ve Robert Hillenbrand, *Islamic Architecture: Form, Function, and Meaning* [New York: y.y., 1994], 257).

eklenmiştir. Yazarın çoğul olarak türbeler (*mezarat*) şeklindeki kullanımı Ebû Nasr Pârsâ'nın mezarına atıfta bulunarak pek çok mezarla birlikte kutsanan bir ziyaret (*ziyāra*) alanına dönüşmesini belirtir. Bu ziyaretgahın oluşumunda Hâce Ebû Nasr Pârsâ'nın torunlarının üç yada dört kabriyle diğer önemli şahsiyetlerin de buraya gömülmesi etkili olmuştur.

Mir Mezid tarafında inşa ettirilen yapıyı *künbet* olarak isimlendiren ilk kişi Sultan Muhammed değildir. Semerkandî de Belh'de Argun emîri tarafından inşa ettirilen bir *künbetten* söz eder. Bizim için ilginç olan şey ise konuyu net olarak bilmesi gereken Semerkandî'nin *künbedin* sadece Ebû Nasr Pârsâ için değil bir aile mezarlığı olarak yapıldığını söylüyor gözükmesidir. En azından bir yazmasında Semerkandî, Mir Mezid'in, kardeşi Emîr Seyyid Asileddin'i Badgis'de Mayıs 1465'de ölünce ona orada bir cenaze töreni düzenledikten sonra nâşını Belh'e getirterek babası Pir Muhammed için yaptırdığı *künbete* defnettirdi demektedir.[51]

Mir Mezid biri babasına diğeri Hâce Ebû Nasr Pârsâ'ya ait iki anıt mezar mı yaptırdı? Ya da bir anıt mezar için iki anlatı geleneği mi vardı- ki anıt mezar Mir Mezid'in babası için inşa edilmişti ve 1490 yılından sonra olamamak kaydıyla daha sonra bu anıt mezar Ebû Nasr'ın mezarı olarak mı anılmaya başlandı? Burada önemli derecede bir muğlâklık var. Semerkandî'nin *Matla el- sa'dayn* isimli eserinin mevcut baskısının editörü Dr. Muhammed Şafi 1930 ve 1940'larda bu baskıyı hazırlarken altı yazma eser kullandı. Bunlardan sadece biri, Eton Collage koleksiyonunda bulunan yazma, bu konuda bilgiler içerir.[52] Diğer yandan Bregel'in çevirisi yapılmış ve genişletilmiş eseri Storey eserin ikinci bölümünün (*kısım* veya *defter*) dünya genelinde koleksiyonlarda bulunan en az kırk kopyasını listeler (burada konu edilen bölüm), ve eğer Eton'daki yazma tek nüsha ise, eserin görülmesi gereken başka kopyalarının da bulunması gerektiğini ifade eder.

Eğer dönemin gömü geleneğini tamamlayıcı ve bütünleyici şekilde düşünürsek, belki de Mir Mezid'in anıt mezar için niyetini anlayabiliriz. Eğer elit Timurlu hanedanının cenaze uygulamalarını Mir Mezid için model alırsak o halde makul bir biçimde onun Ebû Nasr Pârsâ türbesinde babası ve daha sonra kardeşi için bir *künbet* yaptırdığı ve oraya defnettirdiği sonucunu çıkarabiliriz. Bu durum Kaş (Şehr-i Sabz) mezarlığı, Semerkand'daki Gûr-ı Emîr, Şahruh toplu mezarlığı, Herat'taki Garuzgah ve yine oradaki Gevher Şah anıtı örnekleri göz önünde bulundurularak bu uygulamanın Timurlu gömü geleneğine uygunluğundan söz edilebilir. Ebû Nasr ile kısa süreli kişisel tanışıklığı ve Şeyh'in öldüğü dönemde Belh'e yeni gelmiş olması onun kabir alanını ailesi için bir mezarlık yeri olarak seçmesinde muhtemel nedenler olabilir. Büyük ölçüde değişikliğe uğramasına rağmen günümüze ulaşan *künbedi* inşa ettirdi ve önce babasını sonra kardeşini içine defnettirdi ve muhtemelen kendi defni için de

---

51 Semerkandî, 1292 ve ilgili not.

52 Semerkandî.

vasiyet bıraktı. Bu yorum Ebû Nasr'ın türbesi dışındaki (giriş yolunun önünde)[53] mezar alanının oluşumunda etkili olan sebepleri aktaran modern sözlü geleneği açıklamaktadır ve eğer Mir Mezid burayı özellikle bir aile kabristanı olarak inşa ettiyse Şeyh'in baş yada ayak ucana yakın olma isteği muhtemelen yeterli bir gerekçe olacaktır.

Özetle, Handemir ve Sultan Muhammed, Sultan Ebû Sa'id'in önemli komutanlarından Mir Mezid Argun ve ona kıyasla tarihi açıdan daha az tanınan Hâce Ebû Nasr Pârsâ arasındaki bağlantıya anlatılarıyla kanıt sağlamış olurlar. Ebû Nasr Pârsâ'nın şöhretinin ölümünden sonra arttığı gözükmektedir ki; şüphesiz mezarının üzerine yapılan büyük anıt mezarda bunun katkısı büyüktür. Diğer yandan Mir Mezid ve Timurlu geleneğinde ailesi için yaptırdığı aile kabri dönemin anlatı metinlerinde önemini kaybetti ve tüm anlatılar Ebû Nasr Pârsâ isminin etrafında şekillendi.

Sultan Muhammed'in çalışması on dokuzuncu yüzyıla kadar sıklıkla kopyalanan bir eser olması gerçeğine ve Mir Mezid'in anıt mezarın yapımındaki hâmîliğini doğrulayan yirminci yüzyıla ulaşmış son yerli kaynak olmasına rağmen, o bile anıt mezarın bir Argun ailesi mezarı olduğu hususunu atlamıştır. Bânîsinin hikâyesi *Mecmau'l garāib*'in tekrarlanan baskılarında korunmuştur fakat diğer yazarların bu hususu kullanmadıkları ve ona yeni bir soluk katmadıkları gözükmektedir. Sözlü anlatı geleneğine paralel olarak yazılı kaynaklardan yola çıkarak şunu söyleyebiliriz ki Mir Mezid'in ismi tüm yerel anlamını yitirmiştir. Bir aile kabristanı için neyi planladıysa sonuç vermediği açıktır. Bu planların hikâyesi bile yerel hafızadan silinmiştir. On altıncı yüzyılın ortalarından günümüze bu anıt mezarın hikâyesi onu koruyan ve ona katkıda bulunanların katkılarıyla Ebû Nasr'ın hikâyesi olmuştur.

Mir Mezid tarafından inşa edilmiş iki anıt mezarın olması pek olası değildir. Aynı yapı üzerindeki iki farklı anlatı geleneği daha çok, tek bir otoriter anlatıda buluşmuş gözükmektedir. Kutlu bir adamın sonsuzluk nefesi verdiği yüksek Timurlu geleneği ile inşa edilen yapı muhtemelen başlangıçta bir aile anıt mezarı olarak yapıldı. Gûr-ı Emîr örneğinde olduğu gibi kutlu bir adamın efsanesi nihayetinde yapının baskın anlamı haline geldi. Bu örnekte yerel anlatılar (Timurluların aile geleneğini zaman içerisinde muhafaza edenler değil) sürekli olarak Timur'un ve bu kutlu adamın (Andhoy'lu Seyyid Baraka) anısını canlı tutmuştur. Belh'de kutlu adam Pârsâ geleneği az çok Argun hikâyesini silmiştir.

Ebû Nasr Pârsâ'nın kutlu bir adam olarak varlığının nedenini anıt mezarın varlığına bağladığım intibânı uyandırmak istemem. Belh topraklarında böyle bir mimari desteğe ihtiyaç duymadan efsaneleşmiş pek çok evliya vardır. Fakat anıt mezarın korunması ve anlamının ebedileşmesi şüphesiz Ebû Nasr Pârsâ'nın

---

53 Golombek - Wilber, *Timurid Architecture, 1:* 295'den kaydedilmiştir ve yine, türbeyi 1996'da ziyaret eden bir arkadaştan, Amin Tarzi, duyulmuştur. Belki de Handemir'in *barsar-i mazar* ifadesi mezarın üzerindekinden ziyade yanındaki binaları, *''imārat-i vasî''*, işaret etmek için kullanılmıştır, fakat ifade çok açık değildir.

hatırlanmasında belirleyici temel faktörler olmuştur. Eğer böyle anıtsal bir yapı inşa edilmemiş olsaydı sanırım Ebû Nasr'ın kişiliği daha farklı anılacaktı. Buna ilaveten binanın ayakta kalması da eşit derecede Ebû Nasr efsanesinin ebedileşmesine bağlı olabilir.

İster yapının kendi varlığı ister evliyanın varlığı yahut her ikisinin de etkisi olsun çok açıktır ki Buhara'nın doğusunda bir kenar mahallede bulunan Kasr Arifan'daki Bahâeddin Nakşbend'in türbesi, veya Herat'ın varoşlarındaki Gazurgah'da Abdullah Ensari'nin kabri yada Mezar-ı Şerifteki Ali b. Ebû Talib'in türbesi gibi ilk zamandan buyana ruhanî bir çekim merkezi olmuştur. Her şeye rağmen önemli bir ziyaret mekânı (*ziyāra*) haline gelmiş ve defnedilmek için arzulanan bir yer olmuştur. Ne kadar arzulanan bir yer olduğunu örnekle değerlendirecek olursak Herat'taki önemli bir din adamı (*sadr*) olan Mirak Celaleddin Kasım b. Mevlana Şemseddin Muhammed Amin buna çarpıcı bir örnek teşkil eder. Kendi açık vasiyeti üzerine 15 Şaban 900 (11 Mayıs 1495) tarihinde Herat'ta ölümü sonrasında Ebû Nasr'ın yanına defnedilmek için nâşı Belh'e getirildi.[54]

Belh'deki Pârsâ Ailesi Geleneği

Anıt mezar ve medrese kompleksi Ebû Nasr'ın tanınırlığını sürdürmesinde ve artırmasında açık bir biçimde önemlidir fakat müştemilâtın uzun ömürlü oluşunda önemli olan etkenin yerel anlamda bir şeyhin hikâyesine ve müştemilâtına katkı sağlayan aynı zamanda ondan da yararlanan''hanedan ailesi''[55] olduğu gözükmektedir. Semerkand'daki Ahrarî ailesi Buhara'daki Cuybarlar ailesi gibi Pârsâ ailesine mensup türbe kompleksinin mirasçılarına Şeyhülislâm unvanı hakkı kazandırdı. Bu unvanın kullanımı aile için en az 250 sene devam etti. *Bahr el-esrar* isimli esere göre (yaklaşık 1635'de yazıldı) Pârsâ ailesi Belh'de bu görevi ''Şahruh ve Uluğ Bey zamanından beri''[56] yani on beşinci yüzyılın ilk yarısından itibaren üstlendi. Bunun ilk teyidi Hâce Ebû Nasr Pârsâ'yı Şeyhülislâm olarak niteleyen Semerkandî'de bulunabilir fakat bu unvanı ne zaman ya da kimden aldığını belirtmez.[57]

Bu unvanın, eğer varsa, işlev ve sorumluluk bakımından ne ifade ettiği, kesin olarak belirtilmemiştir. Timurlu yönetiminde Şeyhülislâm unvanı, isimli bir çalışmasında müteveffâ Shiro Ando bu terimin genellikle iki bağlamda kullanıldığını belirterek- ilk kullanımında İslam yasaları veya şeriat kuralları içinde bölgesel ya da ülkesel bürokratik ve yargılama konularında sorumluluğu olan bir görev, ikincisinde ise bir tekkenin idaresinde belirli sorumluluklar verilmiş bir unvan olarak

---

54 Handemir, *Habib el-siyer,* 4: 205; O'Kane, "*Uzbek Architecture*," 132.

55 Orta Asya bağlamında "Hanedan Aileleri" için, bk. Benim *Central Asia: Foundations of Change* isimli çalışmam, (Princeton, NJ.: Darwin Press, 1996), 75 ve sonrası.

56 Mahmud b. Emîr Vali, *Bahr al-asrār fi manākib al-akhyār* (Bundan böyle, *Bahr),* London, India Office Library, Yazma no. 575, vr. 286a.

57 Semerkandî, 1055.

değerlendirir.[58] Timurlu sonrası Orta Asya'da on altıncı ve on yedinci yüzyıl yazarları açık bir biçimde bu terimi din bilginleri arasında yüksek dereceye sahip kişiler için kullanır. Ebû Nasr Pârsâ türbesinin idarecileri olmaları şüphesiz ailenin uzun süreli bu unvanı kullanmasında etkili olmuştur. *Gazi* ve müftü gibi görevlerin resmi tanınırlık sağladığı dolayısıyla bu tür unvan ve görevlerin siyasi öneminin de olduğuna dair kanıtlar vardır. Semerkand'da bir geç on yedinci yüzyıl tarihçisi Muhammed Badi Semerkandî'den ''Mirak Seyyid'den'' Şeyhülislâmlık görevinin alındığını ve Ahrarî ailesinin liderine verildiğini öğreniyoruz.[59] On altıncı yüzyılda ve en azından on yedinci yüzyılın sonunda bu unvanın siyasi otorite için bir ön koşul olduğu gözükmektedir. Pârsâ ailesinin her kuşağında ailenin reisinin önemli yerel bir siyasi figür olduğunu gösterir pek çok kanıt vardır fakat Şeyhülislâm unvanının onlara bu statüyü sağlayıp sağlamadığını söylemek zordur. Kesinlikle burada da aktarılan kayıt altına alınmış ailenin iki yüz elli senelik tarihinde ailenin liderlerinin kuşaktan kuşağa statülerini belirten temel unvan budur. En azından iki yüz elli sene Belh'deki tek aile, Pârsâ ailesi, bu unvanın yasal taşıyıcıları olarak görülmüştür.

İkinci ve Üçüncü Kuşaklar

Hâce Ebû Nasr Pârsâ'nın en yakın halefinin Hâce Abdülmelik ismindeki oğlu olduğu anlaşılmaktadır. Bu bir şekilde belirsiz bir atıftır çünkü çağdaş bilgilerden yoksunuz. Kanıt olarak kabul edilebilecek bilgiler Abdülmelik'in ölümünden bir ya da iki kuşak sonra gelmektedir. Çağdaşlarından Hâfız Teniş'in on altıncı yüzyılın sonuna doğru yazdıkları Abdülvali Pârsâ'nın şeceresini verir. Daha çok Hâce Can Hâce olarak bilinen Hâce Abdülvali, Hâce Muhammed Pârsâ'nın oğlu Hâce Ebû Nasr'ın torunu Hâce Ebû Nasr Pârsâ(II)'nın oğludur.[60]

---

58 Shiro Ando, "The *Shaykh al-Islam* as a Timurid Office: A Preliminary Study," *Islamic Studies* 33 (1994): 253-80.

59 Muhammad Badi' Semerkandî, *Muzakkir al-ashāb,* Tashkent, Biruni Institute of Oriental Studies, yazma. no. 58, vr. 248ab. Unvanın aktarımı öyküsü Abdullah b. İskender'in (ö.1598) başkanlığını yaptığı bir toplantı esnasında meydana gelen bir olay merkezinde toplanır. Muhammed Badi'ye göre, Mirak seyyidleri ''Çağatay döneminden beri'' bu unvanı taşımaktadırlar. Mirak seyyidlerinin imtiyazlarından biri de han divanı yönetirken ayrı bir platformda (*mesned*) oturmaları idi. Bir diğeri ise ellerini yıkadıktan sonra kendi havlularını kullanabilmeleri idi. Ahrari ailesinin liderinin havluyu kullanması üzerine sinirlenip divanı terk edince, Abdullah Han, unvanı Ahrarî ailesinin reisine tevdi etmiştir. Bu hikâye birkaç farklı anlam barındırır; bunlardan biri bürokrasi ile politik yaşamanın nasıl iç içe geçtiğini gösterir.

60 Hâfız Teniş, *Şerefnâme-i Şâhî,* ed. ve Rusçaya çev. *Kniga shakhskoi slavy* M.A. Salakhetdinova (Bundan böyle Şerefnâme [Salakhetdinova]) (Moscow: Nauka, 1983),) bölüm. 1, 184 (çeviri); vr., 81b (Tıpkıbasım metin). Şimdiye kadar, Profesör Salakhetdinova dört cildin ikisini yayımladı. İlk cilt 1567'e (974'in sonu) kadar ve ikinci cilt ise 1579'un başına (987'nin başı) gitmektedir. Sonraki dönem için , India Office Library'de bulunan, burada Şerefnâme olarak adlandırılan 574 numaralı el yazmasını kullandım.

Hâfız Teniş'ten yaklaşık otuz yıl önce şairler antolojisinde Nithari, Belh'de dedelerinin yanına defnedilen Hâce Abdülhadi Pârsâ'dan söz eder.[61] Hâce Abdülhadi Pârsâ'nın soyu ''üç göbek ötesinde [kesin olmamakla birlikte]'' (*bih sih vasitah*) Hâce Muhammed Pârsâ'ya dayanır. Nithari, Hâce Abdülhadi'nin babasının Handemir ve Vasfi'nin yazılarında iyi bilinen bir kişilik olan ''İkinci'' Ebû Nasr Pârsâ olduğunu anlatır.[62] Buradan Hâfız Teniş'in Abdülvalisi ile Nithari'nin Abdülhadisi'nin kardeş oldukları sonucu çıkarılabilir. Hâce Muhammed Pârsâ'dan sonra gelen ilk nesil ''Birinci'' Ebû Nasr Pârsâ olmalıdır çünkü Ebû Nasr I ile Ebû Nasr II arasında kalan isim Abdülmelik'tir.

Hâfız Teniş'ten tam yüzyıl önce yazan İsfizârî şecereyi destekleyecek bazı kanıtlar eklemiştir. Belh şehrinin üç önemli türbesini anlattığı kısa yazısında bahs ettiği *mezar*lardan biri Hâce Abdülmelik Pârsâ'ya aittir.[63] Bu, Hâce Abdülmelik Pârsâ'ya atfedilen bir mezarın olduğunu belirten, benim bildiğim tek çalışmadır; fakat verdiği tarihten en azından Abdülmelik'in iki Ebû Nasr ile olan bağlantısı anlaşılmaktadır. Üstelik aşağıda göreceğimiz üzere Abdülhadi muhtemelen 1552 ile 1566-67 tarihleri arasında ölmüştür. Büyükbabası Abdülmelik, eğer büyükbabası ise, Ebû Nasr I'den yaklaşık otuz yıl önce 1491-92 ölmüştür. Bu kuşaksal yayılma bu nedenle doğruya yakın görünmektedir.[64] Fakat Abdülmelik hakkında bundan daha fazlasını bilmiyorum ve sonuç olarak şu silsileyle gösterilir; Hâce Muhammed Pârsâ-Ebû Nasr I-[Abdülmelik]-Ebû Nasr II- Abdülhadi ve Abdülvali. Elbette Hâfız Teniş bu şecereyi on altıcı yüzyılın sonunda doğru olarak kabul etmiştir.

Ebû Nasr II bir bakıma tarihi açıdan daha net bir karakterdir fakat yine de onu Belh'le ilişkilendirmemizi gerektirecek kat'î veri yoktur. İran'dan sürgün edilmiş Huncî, elbette birinci Ebû Nasr olarak tanımlanamayacak Hâce Ebû Nasr Pârsâ'yla bir konuşmasını aktarır. Şeybânî Hanı'nın 1509 yılında Kazak'a karşı düzenleyeceği seferin arifesinde Huncî aşağıdaki soruyu Ebû Nasr Pârsâ'ya yönelttiğini söyler: Kazak' karşı yapılan kutsal savaş (*gaza*) her Müslüman'a farz mıdır (*farz-ı ayn*) yoksa sadece bu görevi yerine getirebileceklerin mi sorumlu olduğu bir savaştır (*farz-ı*

---

61 Hâce Bahaeddin Hasan Nithari Buharî, *Mudhakkir al-ahbāb* (Bundan Böyle Nithari), Editör, giriş ve notlandıran Syed Muhammad Fazlullah (New Delhi: Ministry of Education, 1969), 319.

62 Bk. Aşağıda 66. ve 67. Notlar.

63 İsfizârî, 1: 156. ''*(mazarāt-i ma'mûr) Bol gelir ve bağışlarıyla zenginleşen türbeler (bā madākhil ve mevkufat-i mevfur)* bu şehirdekilerin [Belh] benzerleri başka hiçbir yerde kurulmamıştır. Diğerleri arasında Hâce 'Akkaşah, Hâce Abdülmelik Pârsâ, [ve] Hâce Ebû Nasr Pârsâ dahil.''

64 Bunu Arends'in Muhammed Pârsâ'nın 1441'de ölümüyle (1422 yerine) ve Ebû Nasr'ın 1537'deki ölümüyle ilgili notuyla karşılaştırın. O, önceki için Safî'den alıntı yapar, fakat Muhammed Pârsâ ile ilgili standart bir tarih vermemekle birlikte, iki Ebû Nasr Pârsâ'yı da karıştırmış olduğu gözükmektedir. Üstelik baba ile oğul arasındaki 96 yıllık fark mümkün olmakla birlikte olası değildir. Bk. Fazlullah b. Rûzbihân Huncî, *Mihmânnâme-i Buhara (Zapiski Bukharskogo Gostia)* (Moscow: Nauka, 1976), 174, dipnot, 31.

kifaye) ? Alışkın olduğumuz kendi kendini destekler tavrıyla Huncî önce Ebû Nasr'ın seferden genelin sorumlu olduğu ve yalnızca yeterli miktarda askerle yapılabileceği cevabını kaydettikten sonra onun görüşlerini çürütmeye çalışır.[65] İçerik bu konuşmanın Buhara'da gerçekleştiğini kuvvetli bir biçimde öne sürer.[66]

Handemir de muhtemelen Ebû Nasr II olarak tanımlanan bir Hâce Nasreddin Ebû Nasr Pârsâ'dan bahseder. Handemir Ebû Nasr I öldükten on beş yıl sonra dünyaya geldi ve bu nedenle ondan söz ediyor olması imkan dâhilinde değildir çünkü bir başka yerde Ebû Nasr I'e özellikle ''Hafizeddin'' *lakab*ını verir.[67] Üstelik o, bu Ebû Nasr Pârsâ'yı Cengiz Han'ın Belh'i aldığı dönemi anlattığı eserine kaynak olarak gösterdiği Moğol tarihi üzerine otorite olan bir tarihçi olarak tanımlar. Dahası bu ifade Ebû Nasr'ın hayatta olduğunu ve Cengiz Hanlığı'nın fethini Handemir'e sözlü olarak aktardığını akla getirir.[68] Handemir 1514 ve 1520 yılları arasını Belh'de geçirdi ve bu tarihler onun, eğer gerçekten Ebû Nasr II orada idiyse, muhtemelen şeyhle görüştüğü izlenimini verir.[69]

Ebû Nasr Pârsâ II'nin Şeyhülislâm olduğu dönemde Pârsâ türbesiyle ilgili bir iki referans kaynak vardır. Biri yukarıda da belirtilen Herati *sadr*ın ölümünü, Belh'e getirilmesini ve defnini anlatır.[70] İkincisi 1504'de dokuz yıl sonra muhtemelen anıt mezara aşina olan ve mimari özelliklerini kısaca aktaran Handemir'in zamanında Belh'de son Timurlu yöneticisi olan Bediüzzaman Mirza'ya yapılan karmaşık suikastı aktarır. Onun aktardığına göre suikastçılar Bediüzzaman Mirza'nın güvendiği bir adamının onları gizlice dinlediği toplantı salonunda (*cemā'at-hane*) buluştular.[71] Handemir burayı daha önce ''geniş yapı veya kompleks (*imaret-i vasi*) ve medrese'' olarak tanımlamıştı. Kuvvetle muhtemel Bediüzzaman'ın muhbirlerinin saklandığı yer *medrese-i muhit*'in bir bölümüydü. Günümüze ulaşan *künbed*'in planı Handemir'in tanımlamalarına uyan bir ''toplantı odası''nın varlığına delil teşkil edebilecek birleşik odaların olduğunu göstermez.

Dördüncü Kuşak

---

65 A. mlf., vr., 24a (Rusça çevirisinden 63. sayfa).

66 Zeynüddin Vâsıfî, *Bedâyiʿu'l-veḳāyiʿ*, ed. B. A. Boldyrev, 2 Cilt. (Moscow: Nauka, 1961), Cilt. 1: 230-31, 'Ubeydullah b. Mahmud Sultan'ın (Buhara'daki Şeybanî mirasçısı, 1512-1540 ve büyük han, 1533-40) avlanmakta olduğu Karşi'den Buhara'ya, Muhammed Pârsâ'nın ''en büyük torunu'' olarak tanımlanan *(ez evlad-i amcad)* ''Hâce Pârsâ''nın cenazesine *(tâziye)* katılmak için hareketini bildirir." Tarih verilmez, fakat metinden 1514-20 arasında en verimli dönemini yaşamış olan Ebû Nasr II olduğu çıkarılabilir.

67 Handemir, *Habib el-siyer,* 4: 5.

68 Handemir, *Habib el-siyer,* 3: 38.

69 H. Beveridge - J. T. S. de Bruijn, "Handemir," *EI²,* 4: 1021a.

70 Handemir, *Habib el-siyer* 4: 205; O'Kane, "*Uzbek Architecture*," 132.

71 Handemir, *Habib el-siyer*, 295., Golombek - Wilber'in, *Timurid Architecture,* 2:65-66 (kat. no. 59), çalışmasında türbe planı toplantı salonunda tam olarak nereden bir konuşmanın dinlenebileceğini göstermemektedir.

Hâce Abdülhadi. Bir bütün olarak ailenin karşılıklı bulunan büyük künbet ve medrese ile ilgili faaliyetleri Hâce Abdülhadi ile birlikte bir bütünlük arz etmeye başlamıştır. Abdülhadi ile ilgili ilk biyografi bilgisi şairler antolojisi çalışmasında kısa bir biçimde Nithari tarafından daha sonra Sultan Muhammed b. Derviş Muhammed tarafından dolaylı olarak ondan sonra da *Tarih-i Rakimi'*nin yazarı tarafından doğrudan verilmiştir. Nithari Abdülhadi'den Ebû Nasr II'nin oğlu olarak bahseder ve halk tarafından önemli bir lider olarak görüldüğünü ve Belh'de uzun bir süre Şeyhülislâmlık yaptığını anlatır. Nithari'nin antolojisinde ona yer vermesinin nedeni Herat seferi sonrasında Buharaya dönen Şah Budaki/Şeybânî 'Ubeydullah Han'a onun yazıp gönderdiği bir *gazel* olabilir.[72] Nithari oldukça sade bir biçimde *gazeli* şu şekilde yeniden kaleme almıştır:

Şükrederim ki döndü çağımızın hanı
Ubeydullah Gazi Han,
Döndü dinin koruyucu hanı.[73]

Nithari nerde ve ne zaman Abdülhadi'nin dünyadan göçtüğü sorusunu açık bırakır. Yalnızca ''kısa bir hastalık sonucunda'' can kuşunun beden kafesinden uçtuğunu ve Büyük Hâce'nın (*hâce-i buzurgvar*) türbesinin civarına (*dar civar*) defnedildiğini söyler. *Hâce-i buzurgvar* sıfatı çoğunlukla Bahâeddin Nakşibend için kullanılır ve onun öğretilerinin mirasçısı olarak elbette Buhara'da onun yanına gömülmüş olması şaşırtıcı olmaz. Fakat metnin editörü farklı bir okuma ile ''büyük ced'' (*cedd-i buzurgvar*)[74] yerine *hâce-i buzurgvar* ifadesinin kullanıldığını belirtir. Bu okuma onun daha çok Belh'e defnedilmiş olabileceğini gösterir.[75]

Erken onsekizinci yüzyıl eseri olan *Tarih-i Rakimi*' nin yazarı *Mecmau'l garāib*'in benim ulaşamadığım bir baskısına dayanarak Abdülhadi'nin türbede önemli değişiklikler yaptığını söyler. *Mecma* ve *Tarih-i Rakimi*'nin aralarındaki bu açık bağlantı nedeniyle onların birbirlerini tamamladıklarını düşünüyorum. Her iki eserin de pek çok yazması ve aralarında farklılıkları olsa da Belh'deki Pârsâ *mezar*ı hakkında çıkarımlarına bir şekilde tereddütle yaklaşmak gerekir.[76] *Tarih-i Rakimi*' de şöyle yazar:

72' Ubeydullah Han'ın Herat'a düzenlediği pek çok sefer, Martin Bernard Dickson'ın doktora tezi olan, "Shah Tahmasb and the Ozbeks," isimli çalışmasında ele alınmıştır; Princeton University, 1958. Gazelin ne zaman bestelendiği hakkında çok az ipucu vardır. 'Ubeydullah Han'ın 1510 ve 1537 yılları arasındaki bir tarihte ''Herat'tan dönmüş'' olduğu söylenebilir. 'Ubeydullah Han 1533'e kadar büyük han unvanını taşımadı, fakat bu unvan yönetici sınıfından geliyor olması nedeniyle edebi bağlamda sıklıkla kullanılmıştır.

73 Nithari, 320.

74 Nithari, 320-21.

75 Nithari.

76 Mir Seyyid Şerif'in "Rakim," *Tarih-i Rakim;* Royal Asiatic Society, London Yazma. no. 162 ve Edinburgh University Library Yazma. no. 246, 1732 tarihli bir kopyasını kullandım.

959'da (1552) Belh'de Abdülhadi Pârsâ Hazretin nurlu ebedi istirahatgahını yeniden yaptırdı(*ta'mir namūdand*). Müftü Mevlana Sultan şu dörtlüğü yazdı:

> ''Abdülhadi Pârsân'ın [yaptığı işin] zor değildir tarihini bulmak
> İnşa etti dedesinin içinde bulunduğu türbeyi
> Hâce'nin kabrini ziyaret eden herkes için kolaydır hesaplamak
> '' Hâce'nin Kabri'' yazısından tarihi çıkarmak''

''Hâce'nin kabri'' (*merkad-i hâce*) ifadesi ebced hesabina göre hicri 959 miladi takvime göre 1552 tarihine karşılık gelir. Metin kısa olmasına rağmen bir çok hususu aydınlatır. Pârsâ ailesi içinde türbenin yapımıyla ilgilenmiş ilk kişinin Abdülhadi olduğunu doğrular. Yapılan işin niteliği hakkında bize az bilgi sunar fakat *Mecmau'l garāib* –Sultan Muhammed- vasıtasıyla en azından bir kaynağa, *Tarih-i Rakimi* ismine ulaşılmış olur. Söyleyebildiğim kadarıyla *Mecma*'nın yukarıda belirtilen hiç bir yazması Abdülhadi veya yapının tarihi hakkında bilgi vermez. Tabii ki Rakim'in ulaştığı bir yazmada tarihi hakkında bilgiler içermesi kuvvetle muhtemeldir.

Şu anda mevcut bulunan Sultan Muhammed'in metninde *Tarih-i Rakimi*'nin sonraki baskılarında yer alan bilgiden daha fazlası mevcuttur ve türbe ve müştemelâtının geçirdiği değişimleri anlamak için oldukça önemli bir metindir.[77] Handemir'in *Ma'asir el-mulūk* isimli çalışmasındaki bilgileri görünen o ki ona atıfta bulunmadan doğrular ve orijinal yapının Mir Mezid'in işi olduğunu ve bir medreseyi de içerdiğini bildirir. Bu medrese ve anıt mezar on beşinci yüzyılın ortasında yapılan ortak bir planın ürünü olmalıdır. On beşinci yüzyılın başında inşa edilen Semerkand'daki Gûr-ı Emîr ortasında Şahruh'un hanımı için yaptırılan Herat'taki Gevher Şad anıtı ve medresesi bu planın başka örnekleridir, fakat bu üç örnekte de günümüze yalnızca anıt mezarlar ulaşabilmiştir. On altıcı yüzyılın başında Buharadaki Mir-i Arab medresesi, anıt mezarla medrese yapısının tamamıyla bütünleştiği bu geleneğin bir başka biçimi olarak karşımıza çıkar.[78]

Hâce Abdülvali Pârsâ. Mecma metni temel bir problemi ortaya çıkarır: Yapının işlerinde kendisine atıfta bulunulan Hazreti Hudâvendi kimdi? Muhtarov, ismi özel bir isim olarak kabul etme eğilimindedir fakat aşağıdaki nedenlerden dolayı isim daha çok onurlandırıcı mahiyette ve muhtemelen de Abdülhadi Pârsâ'nın kardeşi Abdülvali'ye ait olabilir. Tanımlamada atıfta bulunulan kişinin Şeyhülislâm olması, askerî ya da hanedandan birisi olma ihtimalini dışarıda bırakmaktadır. Bu ifadenin 1566 ölen ve Nihari'nin hakkında yazıları olan Abdülhadi için kullanılmadığını biliyoruz. *Mecma*'nın hem birinci baskısı hem de ikinci baskısı 1566'dan sonra

---

77 Bildiğim kadarıyla yalnızca Akhror Muhtarov Mecma'nın metnini kullanmıştır.(*Pozdnesrednevekovyi Balkh* [Dushanbe: Donish, 1980], 57- 58 (İngilizce çev. R. D. McChesney, Nadia Jamal, and Michael Lustig, *Balkh in the Late Middle Ages* [Bloomington, Ind.: Research Institute on Inner Asian Studies, Papers on Inner Asia, No. 24, 1993], 45).

78 O'Kane, *Timurid Architecture in Khurasan,* 21-26, 106 ve Golombek - Wilber, *Timurid Architecture,* 1: 47-56; çalışmalar medrese ve türbe ilişkisi ve işlevi üzerine iyi bir giriş sunmaktadırlar.

oluşturuldu ve ikinci baskıda şu ifadeleri kullanır. (''Allah onun varlığını daim kılsın'' ve Allah ona bahşettiği iyilikleri artırsın). Hazreti Hudâvendi her kim idiyse bu baskı çıktığında hâlâ hayattaydı (yani 1577'de sonra).

Hem *Mecma* hem de *Tarih-i Rakimi* de (*Mecma*'ya dayandığını düşünerek) verilen bilgileri olduğu gibi kabul edersek, 1552'den sonra çok yaşamamış olması gereken Abdülhad'nin türbeyi o yıl içerisinde belirtilmemiş bir üslupla ''yeniden inşa ettiği'' ya da ''inşa ettiği'' anlamına gelir. Bu durumda Şeyhülislâm ve türbenin koruyucusu olan halefi Abdülvali ''Hazreti Hudâvendi'' orijinal anıt mezarı (*künbed-i âlî*) yenilemenin yanı sıra türbeye yakın bir yere mevcut medresenden başka olarak kendi adına bir medrese yaptırmıştır.

Abdülvali halk içinde önemli bir şahsiyettir. 1587'deki ölümüne kadar yaklaşık yirmi yıl Şeyhülislâmlık yapmıştır ve bulunduğu konum ve belki de halk içindeki lider durumuyla bölgedeki yerel kaynaklarda sıklıkla bahsedilmiştir.[79] 1559-60'da Belh'deki Cânî Bayliği'nden Pir Muhammed Han (ö.1566) başkentini Belh'den yeğeni Abdullah b. İskender'in yeni ele geçirdiği Buhara'ya taşımak istedi. Sonraki süreçte Pir Muhammed iki adamını şehrin yönetiminde görevlendirmeye karar verdi. Bunlarda biri şehre ve şehrin yöneticilerine aşina olan Hâce Abdülvali idi.[80]

Abdülvali adı (namı diğer Hâce Can Hâce) Hâfız Teniş tarafından Abdullah b. İskender için yazılan *Şerefname-i şahi* isimli eserin sayfalarında karşımıza çıkar. Buradan ailenin Buhara'yla sıkı bağları olduğunu ve her iki şehre de zaman ayırdıkları sonucu çıkar. Yazar eserinde hâmîsinin büyüklüğünü göstermek için öncelikle Abdülvali'den bahseder. Böylelikle Pârsâi bağların Buhara'da devam ettiğini açığa çıkararak, bu dînî şahsiyeti referans göstermek suretiyle Şeybânîlerin içinde ortaya çıkan hizipçiliği de bertaraf etmeye çalışır. Yazar, Abdülvali'nin iki atasının rüyasında kendisine göründüğü iddiasıyla Abdullah'ın gelecek için büyük lider olduğunu bize aktarır. Rüyada isimleri verilmemiş kişiler (kolaylıkla okuyucunun Hâce Muhammed Pârsâ ve Ebû Nasr olduklarını düşüneceğini tahmin edebiliriz) Abdullah ile Buhara'da geniş bir biçimde takdir gören müteveffâ Şeybânî Ubeydullah b. Mahmud'u kıyaslar. 1587'de kitabını tamamlayan Hâfız Teniş'le yakın tarihlerde ölen Abdülvali, rüyadan ikna olur ve bunun üzerine Abdullah'ı destekler.

Hikâye bize Abdullah'ın Buhara'yı bir başka Şeybânî kabilesinden alması üzerine Belh'de bulunan ve gerçekte etkinliği yok denebilecek kadar az olan amcası Pir Muhammed'le aralarında olan gerginliği arttırdığını anlatır. Hâfiz Teniş, Pârsâi liderliği desteğinin Cani Beyliği ailesine mensup Şeybânî lideri Pir Muhammed'den İskenderi ailesine mensup Abdullah lehine geçmesinin kritik bir öneme sahip olduğunu anlatır. Hâfız Teniş 1556'daki fetihten hemen sonra Abdülvali'nin Buhara'da olduğu bilgisini verir. Ailenin hem Belh hem de Buhara'yla olan ilişkileri ışığında her iki şehrin siyasi idarecileri arasında yaşanan anlaşmazlıklarda bir

---

79 *Bahr* (I.O.L. Yazma. no. 575), vr., 332a ölümünün tarihi için.

80 *Şerefnâme* (Salakhetdinova), 1: 241 (vr., 111b).

önleyici rolleri mevcuttu. Hâfız Teniş anlatının bu bölümünde Abdülvali'nin Abdullah'a karşı beslediği kötü niyetlerden (*külfeti kih az ān hazret dar dil dāştam*) pişmanlık duyduğunu söyleyerek Câni Beyliği sultanı hakkındaki rüyasını anlatıp fikrini değiştirdiği sonucunu çıkarır.[81]

Bu hikâyenin yapısı kalıp bir anlatım barındırır fakat Abdülvali'nin hem Buhara'da hem de Belh'de büyük etkinliğe sahip bir kişilik olduğunu ortaya koyar en azından Abdullah'ın hatıralarını kaleme alan kişinin gözünde öyledir. Ailenin Şeybânî Hanlığı'nın batı bölgesinde özellikle Buhara'da büyük öneme sahip olduğunun göstergelerinden biri yine aynı dönemde bir başka Nakşibendî ailesinin, Cuybarlar (*Juybarids*), önde gelen bir aile olmasıdır.

Abdülvali'nin Buhara'da Samjan bölgesinde özel mülkü vardı (kaynaklarda *tūmān'*da sulak arazisinin olduğuna ve Buhara-Registan yolunda 1533'den bir süre sonra yapılmış bir kervansarayına rastlıyoruz)[82] ve muhtemelen bu durum anlatılan rüyanın görüldüğü dönem onun Buhara'da oluşunu doğrular.

Türkî-Hicri yıl Pichi(n)* 1572(979)'nin başında Abdullah b. İskender, Belhi babası Pir Muhammed'den alan Din Muhammed'in kardeşi ve müttefiki ve Abdullah'ın da kendi kuzeni olan Padişah Muhammed'den Tirmiz'i almaya çalıştı. Zorlu ve yıkıcı bir kuşatmadan sonra Din Muhammed, Abdülvali'yi teslim şartlarını görüşmek için aracı olarak gönderdi ve Abdullah iletilen şartları Hâce Pârsâ ailesine karşı duyduğu derin inanç ve saygıdan dolayı kabul etti.[83] Şartlar teslim olanların korumasının Abdülvali'de olacağını içeriyordu ki; böylece Padişah Muhammedin de hayatı güvencede olabilecekti. Abdullah Abdülvali'nin onuruna bir ziyafet verdi ve sonrasında evine (muhtemelen Belh'e) dönmesine izin verdi.[84]

Daha sonra Abdülvali'nin Abdullah'ın oğlu ve varisi Abdülmümin'in Buhara'da Ekim-Kasım 1577 (Şaban 985) yılında düzenlenen sünnetine katıldığını öğreniyoruz.

---

81 *Şerefnâme* (Salakhetdinova), 1: 183 (vr., 81b-82a).

82 Bk. 19 Şubat 1572 (24 Ramazan 978) tarihli Hâce Sa'd Cuybarî'nin, Biyan Tughan ve Huvaysta'nın tüm arazilerini (mavi') satın aldığını gösterir Beyannâme*(ikrār).* Sınırlarından biri Hâce Ebû Pârsâ'nın oğlu Hâce Abdülvali Pârsâ'nın, *şeyhülislâm*, özel mülkü olan Kasr-i Mansur'a uzanır. E. E. Bertel'in [orjinali F. B. Rostopchin tarafından hazırlanan] çalışması, *Izarkhiva sheikhov Dzhuibari* (Leningrad, 1938), 421 (Belge,338). A. A. Egani ve O. D. Chekhovich tarafından özeti yapılan satış belgesi Hâce Ebû Nasr'ın (II) oğlu Hâce Can Hâce'ye ait bir kervansaraydan bahs eder: "Sredneaziatskikh aktov: Materialy ksvodnomu katalogu aktovykh istochnikov v sobraniiakh SSSR," *Pismennyepamiatniki Vostoka 1976-1977* (Moscow: Nauka, 1984), 105.

* Yazar burada Türki-Hicri Pichi(n) yılı ifadesini kullanmıştır. Böyle bir ifadenin Türklerin kullandığı takvimler içerisinde bir anlamı olmamakla birlikte Pichi(n) ifadesinden On İki Hayvanlı Türk Takviminde yıllardan Biçin (Maymun) kastediliyor olmalıdır. (ç.n)

83 *Şerefnâme* (Salakhetdinova), 2: 102 (Tıpkıbs., vr., 161b).

84 *Şerefnâme.* (Salakhetdinova), 2: 102 (Tıpkıbs., vr., 161b).

Kutlamaların anlatımı *Şerefnâmede* altı sayfa tutar fakat sadece iki şeyhin ismi geçmektedir; Cuybar şeyhi Hâce Sa'd '' Hâce Kalan Hâce'' ve Abdülvali Pârsâ ''Hâce Can Hâce''.[85]

Hâfız Teniş'in eserinde Abdülvali hakkındaki en çarpıcı anlatım 975 (1579) yılındaki bir olayla ilgilidir. 11 Rebîülevvel 987 (7 Haziran Cuma 1579)[86] 'de Belh sürgüne gönderilmiş Şeybânî sultanlarının ve Belh şehrinin doğusundaki Ali Türbesini ziyarete gelmiş olan (Hâfız Teniş'e göre sadece bir bahane) Bedahşan'ın Timurlu yöneticisi Şahruh Mirza'nın oluşturduğu bir birlik tarafından saldırıya uğrar. Esnaf ve zanaatkâr önderleri, Şeyhülislâm Hâce Can Hâce, oğlu Dildar Hâce ve diğerlerinin varlığı bir ordunun oluşmasında etkili oldu.[87] Böylece Bedahşani tehlikesi püskürtülmüş oldu. Şehrin savunmasında insanları bir araya getirmedeki rolünün yanı sıra esnafların başı olarak da tanımlanması ilginçtir ki; Buhara'da bulunan kervansarayı göz önünde bulundurulursa bu görevde aynı zamanda resmi bir statüsünün de olduğu pekâlâ anlaşılır. Ando'nun da tanımladığı gibi, eğer Belh Şeyhülislâmlığı Şer'i bir otoriteyi barındırıyorsa o halde *muhtasib* çarşı eminliği de ona ticaretin denetimini verir.

Ramazan 990 (Eyül- Ekim 1582)'da Abdülvali, Abdullah'ın Siriderya'ya düzenlediği ve Yesi'yi (Türkistan) Şeybânî boyu Suyuncukilerden aldığı başarılı seferi kutlamak için Belh'den ayrıldı. Buhara ve Semerkand arasında yol üzerinde bulunan Karminah'a bir gün uzaklıkta kurulan Nur Mahal kampında buluştular. Abdullah'a hoş geldin hediyesi olarak bir şahin getirdi ve birlikte ava çıktılar. Daha sonra Karminah'a gidip Hazret-i Kasım Azizhan'ın türbesini ziyaret ettiler. Abdülvali muzaffer Cânî Beyi ile birlikte Buhara'ya gitti ve bundan sonra Belh'e geri döndü.[88]

İki yıl sonra 1584'de artık han olarak adlandırılan Abdullah, Amuderya'nın güneyinden getirdiği bir ordu ve Belh'de bulunan oğlu Abdülmümin'in, Şeyhülislâm Abdülvali ve oğulları Dildar Hâce ve Kasım Hâce'nin da desteğini alarak oluşturduğu birliklerle Bedahşan'da olan Timurlu Şahruh Mirza'ya karşı bir sefer düzenledi.[89]

Hâfız Teniş'in Abdülvali'den son kez bahs ettiği olay Mayıs 1586'da Bedahşan'a sefer düzenleyen Abdülmümin'i karşılamak için Hulm'a gidişidir.[90] Hâfız Teniş'in Abdülvali'yi 1587 öncesinde son kez bahsinde (Mahmud b. Emîr Vali tarafından) otuz yıllık bir sürede Belh'de lider bir halk adamı olarak gördüğü hususunda şüphesi yoktur ya da en azından onu bu minvalde hatırlamak istemektedir.

---

85 *Şerefnâme*, vr., 206b, 186 (Salakhetdinova , 'Abdülvali'nin ismindeki ilk "Hâce"yi atar ve onu "*Dzhan*" adı altında özel isimler indeksinde verir).

86 *Wüstenfeld-Mahler'sche* Vergleichungstabellen'e göre Temmuz'un 7'si Cumartesi idi.

87 *Şerefnâme* (IOL), vr., 261b. (IOL Londra'da bulunan India Office Library isimli kütüphanenin kısaltılmış biçimidir. ç.n)

88 *Şerefnâme,* (IOL), vr., 370a.

89 *Şerefnâme,* (IOL), vr., 411b.

90 *Şerefnâme,* (IOL), vr., 453b

Abdülmümin'in Türbeye Hamiliği

Abdülmümin'in Pârsâ türbesi hâmîliği hususundaki bilgiler Abdülvali'nin ölümünden onlarca yıl sonra kaleme alınmış kaynaklardan gelir. Bunlardan en ilki Abdülvali'nin hikâyesini Hâfız Teniş'in bıraktığı yerden devralan Mahmud b. Emîr Validir. Maveraünnehir'in büyük bölümünü almış olan Abdullah Han, 1587'de hedefine Horasan'ı koydu. Safevî tahtındaki kavgaları fırsat bilerek kuvvetleriyle stratejik ve ticari önemi olan Herat'ı yeniden almak için harekete geçti. Abdülmümin'in bu birliğe katılması için Belh'den çağrıldı fakat, kabaca Mahmud b. Emîr Vali'nin anlattığına göre, Abdülmümin bölgenin kanaat önderlerinin tavsiyeleri üzerine yalnızca Horasan için Belh'den ayrıldı. Bu önderlerden yalnızca dört kişinin ismi geçer ki bunlardan ilki Abdülvali, Hâce Can Hâce,dir.[91]

Abdülvali'nin Şeybânî Prensi ve Abdullah'ın varisi ile olan ilişkisi açık bir şekilde samimi gözükmektedir. Abdülmümin, muhtemelen onbeşinden önce, genç bir yaşta Belh'e geldi. (1568'de Buhara'da doğdu ve Belh'e gönderildiğinde 1583 sonrası değildi.) O zaman Abdülvali, mantıklı bir kişilik olarak, genç prensin danışıp güvenebileceği, kendisinden daha büyük yaşta bir liderdi. Şüphesiz uygun zaman geldiğinde Abdülvali'nin, Abdülmümin'e sahip olduğu varlıktan Pârsâ türbesi için harcamasını önermesi zor olmayacaktı.

Türbeyle ilgili Abdülmümin'in yaptığı işleri anlatan tüm kaynaklar maalesef geç tarihlidir. Buna rağmen bazı ilk kaynaklar onun diğer bölümlerde yaptığı yenilikleri karşılaştırmalı olarak verebilecek mahiyettedir. On altıncı ve erken on yedinci yüzyıl tarihi değerleri için mütevazı bir kaynak olan erken on sekizinci yüzyıl eseri *Tarih-i Mukim Hānī* Belh'in geç on yedinci yüzyıl yöneticilerinden Subhan Kuli'nin (1651-81) bir medrese inşâsını anlatır ve onun *Abdülmümin tarafından yaptırılan*[92] Hâce Ebû Nasr Pârsâ'nın mezarının ana giriş kapısının (*tak*) karşısında olduğunu söyler. Bu pasajın Abdülmümin'in türbeye yaptığı katkıyı aktaran ilk referans kaynak olduğu söylenebilir ve anıt mezardaki büyük giriş kapısı *tâk*ın (ya da *pištâk*ın) onun eseri olduğunu belirtir. *Tarih-i Mukim Hānī*'nin yazılmasından otuz sene sonra Hindistan'da Hacı Mir Muhammed Salim tarafından kaleme alınan eser, Abdülmümin'in türbeye katkılarını farklı bir eğilimle ele alır:

Abdülmümin hâmîliğinde onu hatırlatan işler arasında mavi çinilerle kaplanmış *tâkı* ve *künbetiyle* Hazreti Hâce Ebû Nasr Pârsâ'nın türbesi -Allah onun mezarını kutlu kılsın-

---

91 *Bahr,* Tashkent, IVAN, Yazma no. 1375, vr., 248b.

92 Muhammad Yusuf b. Hâce Baka Belhî, *Tārih-i Mukim Hānî,* Royal Asiatic Society, Yazma no. 161, vr., 126a. Metinde şunlar yazılıdır.(Subhan Kuli Han'ın medresesini işaret ederek) *az mustahdasāt dar viliyat-i Balkh bi-mahāzi tāk-i mazar-i Khwājah Abu Nasr Pārsā (kih) binā-yi 'Abd al-Mu'min Khān madrasa tartib yāftah.* A. A. Semenov'un çeviri metni *(Mukim-khans-kaya istoriia* [Tashkent, 1956], 184) ya kullanılmayan ilgi zamiri *kih*'i içeren bir yazmadan alınmıştır ya da gerekliliğini anlamıştır.

dünyanın her yerinden gelip giden ziyaretçilerin başka yerde tanık olamayacakları sağlamlıkta ve güzelliktedir.[93]

Her iki kaynak da türbede yapılan yenilikleri Abdülmümin'e mâleder, fakat sonraki eser, *tâk*ın özellikle Şeybânî prensi tarafından yapıldığını söylemez. Giriş kapısının eklenmesi ve ''Kâşân'' işiyle bitirilmesi dönemin çağdaş kaynakları tarafından Belh'de bulunan Abdülmümin'e atfedilebilir. Ona atfedilen bağımsız başka bir yapı yoktur fakat estetik anlayışını var olan yapıların dış dekorasyon ve eklemeleriyle ortaya koyar. Daha büyük bir proje olarak Belh'in doğusunda bulunan Ali b. Ebû Talib'in türbesine kubbe eklemesiyle on beşinci yüzyıldaki orijinal türbe yapısının hacmini iki katına çıkarmasıdır.[94] Günümüze ulaşmayan bir başka işi Belh'de bulunan İç Kale'nin (*Kala-i Hinduvan*) giriş yoluna mavi çinilerle kaplama (*kāşī-kārī*) uygulamasıdır.[95] Aynı zamanda Baba Canbaz çarşısı olarak adlandırılan kapalı çarşıyı mavi çinilerle kaplayarak yeniden şekillendirdi. Hz. Peygamber'in sahabesi olduğuna inanılan[96] Hâce Akkaşah türbesinde tam olarak tanımlanmamış yapılar (*imaret*) inşa etti. ''Mavi Kapı''(*darvazah-i kabūd*) olarak isimlendirilen bir başka giriş *tak*ı, Hazreti Baba türbesine bir hankah ve Ankhud'da (*Angkhuy*) kaleye bir giriş yolu yaptırdığı kabul edilir.[97]

Mimari projelerinde uyguladığı kesin bir şablonun olduğu görülür. Mavi çininin etkisinden hoşlanıyordu ve bunun serbest bir biçimde kullanılmasını destekliyordu. Aynı zamanda türbelere (Pârsâ türbesi bir örnek olarak düşünülürse) ve kamu binalarına giden büyük girişlerin eklenmesinden zevk alıyordu. Pârsâ türbesinde kullanılan malzemenin en azından *Tarih-i Mukim Hānī*''de belirtilene uyup uymadığı uzman birinin değerlendirmesini gerektirir ki; bu incelemeyle binaya ait büyük giriş kapısının orijinalinde olmayan bir on altıncı yüzyıl sonu eklemesi midir anlaşılsın.

On altıcı yüzyılın sonuna doğru metinler hem türbe hem de türbeyle bağlantılı aile hakkında daha canlı ve detaylı bir resim ortaya koyar. Yapıların merkezinde

---

93 Hacı Mir Muhammed Salim, *Silsilat al-salātin* (veya *Tevarih-i Bedia)* (Bundan böyle *Silsilat),* Oxford, Bodleian Library, Ouseley 269, vr., 155a-b. Metinde şunlar yazılıdır: "ve min cumlah-i mustahdasāt-i himmat-i 'Abd al-Mu'min Khan kih yādgār mand-ast tāk ve gunbaz kāshi mazar-i hazrat-i Khwjah Abu Nasr Parsa-qaddasa sirrahu-kih sayyāhān-i rub'-i maskūn bi-matanat ve khūbi ān dar jā-yi digar nishān na-mīdahand."

94 *Bahr* (IOL), vr., 318b. O'Kane, *Timurid Architecture of Khurasan,* 256, yapıyı Meşed'deki Timurlu yapılarına benzerliği nedeni ile *darülhuffaz* olarak isimlendirir. Fakat bu bir Timurlu yapısı değildir. Mahmud b. Emîr Vali kendi döneminde (1630'lar) *camii asithâne* olarak isimlendirir. Bir başka ifadeyle "Türbenin Cuma Camisi.''

95 *Silsilat,* vr.. 155b.

96 *Silsilat*. vr, 155b.

97 Mir Rabi' b. Mir Niyaz, *'Umdat el- tevâr'ih-i hakanî,* Institute of Oriental Studies, Dushanbe, Tajikistan, Yazma no. 2030, vr., 41a. Burada zikredilen Hazret Baba 'nın türbesi ''ziyaret-i Baba Vali'' olarak da isimlendirilen Baba Sangu at Andkhud'in türbesi olabilir. Bk. C. E. Yate. *Northern Afghanistan,* 347. Yate, 'Abdülmümin'in türbe üzerine olan çalışmalarından habersizdi.

muhtemelen büyük ana girişi ekleyen Abdülmümin'in son zamanlarda yenilediği Ebû Nasr Pârsâ I'nın *künbed*i yada anıt mezarı bulunur. Yapıya Ebû Nasr Pârsâ'nın manevi havası egemen olmuştur. Aynı zamanda kendisi için de inşa edilen Mir Mezid'in babasının, kendisinin ya da kardeşi Asileddin'in isimleri en azından bu dönem kaynaklarında unutulur olmuştur. Handemir'e göre medrese, Sultan Muhammed'e göre *medrese-i muhit* ''çevreleyen medrese'' yapısı türbeye eklenmiştir. İlk fotoğrafların medresenin planının bir bölümünü göstermesi muhtemeldir fakat fotoğraflarda görülebilen, medreseyi hatırlatıcı asıl cadde herhangi bir döneme tarihlenebilir. Türbenin orijinal kuruluşunun anlaşılabilmesi, Sultan Muhammed'in ''çevreleyen medrese'' ile neyi kastettiği, yalnızca yapılacak kapsamlı bir arkeolojik çalışmayla bilinebilir. Handemir'in yüzyılın başında aynı medreseyle ne kastettiği yine açık bir soru olarak durmaktadır. Fakat Herat'taki Gevher Şad, Semerkant'daki Gûr-ı Emîr, Mirza Muhammed Sultan/Emîr Timur gibi benzer medrese-türbe örneklerinden Belh'deki bu örneğin en azından kendi döneminin mimarisi ve yerel yapı sanatıyla inşa edilmiş olduğu sonucu çıkarılabilir.

Siyaset Ve Türbe (Takriben 1598-1698)

1598'in sonunda Şeybânî Hanlığı son buldu. Aynı yılın Şubat ayında Abdullah Han öldü ve rakip tüm Şeybânî boylarını bertaraf etmeye çalışan babasının yolundan giden oğlu ve Pârsâ ailesinin hâmîsi Abdülmümin, Ağustos ayında suikaste uğradı. Şimdi Belh Cânî Beyliği'inden geriye kalan boşluğu doldurmaya çalışan rakip ''hanlıkların'' mücadele merkezi haline gelmişti. İki yıl içerisinde bir başka Cengizli ailesi, Tukay-Timurlular (aynı zamanda Astrahanîler olarak da bilinir), Cengiz Han'ın en büyük oğlu Cuci'nin torunları olduğunu öne sürerek Özbek emîrlerinin desteğini kazanıp 1599'da Buhara ve Semerkand'da hâkimiyetlerini tesis ettiler. 1601 yılında Safevî hükümdarı I. Şah Abbas'ın desteklediği Cânî Beyliği/Şeybânîler'den Belh'i almayı ilk kez başadılar ve daha sonra aynı yıl bir Safevî ordusunu geri püskürterek hâkimiyetlerini pekiştirdiler. Bu üç yıllık süre zarfında, Tukay- Timurlu egemenliğinde süren mücadeleler esnasında Pârsâ ailesi veya türbe hakkında hiç bilgimiz yoktur. Dolayısı ile bu karmaşık siyasi süreçten nasıl etkilenmiş olabilecekleri konusunda söylenebilecek çok az şey vardır. Tukay-Timurlular'ın ilk önemli şahsiyetinin ölümünü müteakip, Baki Muhammed b. Cânî Muhammed, yeğenleri olan kardeşi Din Muhammed'in çocukları İmam Kuli ve Nazr Muhammed Özbek destekçilerinin yönlendirmeleriyle yahut kendi istekleriyle, beş altı yıllık bir süre içerisinde amcaları Vali Muhammed'e muhalefet ettiler ve nihayetinde idareyi ele aldılar. Bundan sonra (1611) neredeyse yüzyılın ortasına kadar bu iki kardeş, İmam Kuli Buhara'da Nazr Muhammed Belh'de bulunarak yeni-Cengizli hanlığı topraklarında yönetimi paylaştı (her ne kadar ağabey olan İmam Kuli ''büyük han'' olarak nitelense de). Bu görece istikrarlı dönem Nazr Muhammed'in vakanüvisi Mahmud b. Emîr Vali tarafında hemen hemen tamamını kapsayacak şekilde kaleme

alındı. Belh şehrini detaylı olarak anlattığı için[98] yüzyılın ilk otuz yılı boyunca Pârsâ ailesi ve türbe hakkında temel kaynaktır.

Beşinci Kuşak

Bildiğimiz kadarı ile Abdülvali'nin (Hâce Can Hâce) iki oğlu vardı; Dildar Hâce ve Kasım Hâce. Büyük olan Dildar'ın Şeyhülislâmlık görevini almadığı anlaşılıyor fakat 1587 ve 1606 yılları arasında geçen dönemi de hiç bilmiyoruz. Babasından sonra ilk ölen o olmalı. Abdülvali'nin tam ölüm tarihi bilinmiyor fakat son olarak bahsi geçtiği 1587 ile Kasım'ın ilk olarak aldığı görevinden bahsedilen 1606-7 yılları arasında ölmüş olabilir.

Kasım'ın Şeyhülislâm olarak bahsedildiği ilk olay Nazr Muhammed'in, amcası Vali Muhammed tarafından Belh'e gönderilmesindeki hoş geldin karşılamasıdır.[99] O, muhtemelen siyasi durumun farkındaydı ve yaptığı siyasi manevralarla Nazr Muhammed'in kardeşinin güçleriyle birleşerek (emîrlerin baskısıyla) amcasına karşı çıkışında etkili oldu. Daha sonra Kasım Hâce'nin, babasının daha önce sergilediği gibi Belh'e karşı yapılan saldırılarda savunmaya yardım ve organize etme görevini üstlendiği görülür. 1611'de yenilgiye uğrayan ve ölen Vali Muhammed'den sonra oğlu Rüstem Muhammed Vali, ailesinin davasını sürdürdü. Fakat Cengizli topraklarından sürgün edildi ve Herat'da Safevîler'in korumasına girdi. Babasının öldürüldüğü aynı yıl içinde kendisine Kızılbaşlardan oluşan bir birlik verildi ve Belh surlarına kadar bu birliğe liderlik yaptı. Bu esnada Nazr Muhammed Semerkand'da saldıran Kazakları püskürtebilmesi için İmam Kuli'ye yardım amacıyla Belh'den ayrılmış bulunuyordu ve yerine vekil olarak Kungrat emîrini bırakmıştı. Rüstem Sultan tehdidi ufuktan görülünce şehrin önde gelenlerine danıştı ki; bunlardan ikisi özellikle belirtilir; Şeyhülislâm Kasım Hâce ve baş kadı Kadı Tulak. Her ikisi de halkın organize edilerek şehrin sur ve kapılarını destekleyecek bir birlik oluşturulmasında hem fikirdi. Rüstem Sultan şehir surlarının bir mil batısında kamp kurduğu esnada emîr Kungrat kendi adamlarının da bulunduğu bir ordu kurdu. Bu orduda Şeyhülislâm Kasım Hâce tarafından yönetilen '' şeyhler, âlimler, eşraf ve ayanlar'' (*meşayik ve ulema ve eşraf ve ayan*), Pir Muhammed Arbab tarafından idere edilen ücretliler (*kasabah*), zanaatkârlar (*erbab-ı hiref*), kendi liderleri (*ru'asā-yi hūd*)[100] tarafında idare edilen başka bölgelerde yaşayanlar (*tūmānāt*) ve göçebeler (*kuşūnāt*) bulunuyordu. Bu birleşik güç karşısında Rüstem Sultan, Kızılbaş birlikleri ile birlikte geri çekildi.

Kasım Hâce 1624-25 yılındaki ölümüne kadar Nazr Muhammed'le sıkı ilişki içerisinde bulundu, Mahmud b. Emîr Vali'nin bize bildirdiğine göre, Tukay-Timurlu

---

98 *Bahr* (IOL), vr., 212b-216a, yazarın hâmîsi'nin mimari projeleri üzerine, Nazr Muhammed, vr., 309b-374b Belh'in tarihi, topografyası, türbeleri ve dikkat çeken özellikleri üzerine.

99 *Bahr*, vr., 286a.

100 *Bahr*, vr., 191a.

hanın sürekli danıştığı biri oldu.[101] Muhammed Emin Buhari, Nazr Muhammed medresesi inşası başladığında Kasım Hâce'nın ilk tuğlayı koymak için çağrıldığını belirtir.[102]

Bir Medrese Bölgesinin Oluşması (Takriben 1584-1684)

Pârsâ türbesi Belh'deki mimarinin gelişiminde önemli etkiye sahip olmuştur. Geç on altıncı yüzyıl erken on yedinci yüzyıl şehrin sardığı Pârsâ kompleksinin etrafında büyük eğitim yapılarının ve yerleşim birimlerinin oluşumuna şahit oldu. Geç on altıncı yüzyıldan on yedinci yüzyılın ortasına uzanan dönemde Abdülmümin'e atfedilen yenilikler yalnızca küçük bir bölüme karşılık gelir ve şehrin entelektüel hayatının merkezi haline geldiğinin de somut kanıtıdır.

On altıncı yüzyılın ortasında yapıyla ilişkilendirilebilecek iki medrese vardı; ''çevreleyen medrese'' ve Abdülvali Pârsâ'ya ''Hazret-i Hudâvendi'' atfedilen medrese. On yedinci yüzyılın sonuna kadar türbeye yakın en az dört büyük medrese yapılmış olacaktı ki elimizdeki metinlerin haricinde bunlardan yalnızca birinin izleri günümüze ulaşabilmiştir.

Abdullah Han Medresesi ya da Medrese-i Aliye. İlk medrese Abdülmümin'in babası Abdullah Han tarafından inşa edilmiştir. Bu medresenin türbeye yakın olduğunu biliyoruz fakat yerini tam olarak gösteren bir belirti yoktur.[103] Yapım tarihi hakkında bir kanıt bulamadım fakat Şubat 1584'ün başında inşa edilmiş olmalıdır. Abdullah Han'ın Timurlu Şahruh'a Bedahşan'da düzenlediği seferi anlatan Hâfız Teniş, Muharrem 992'in sonunda Pazartesi günü (1584 Şubat'ın başı) kalede toplandıktan sonra Han'ın yaptığı ilk işin kendi yaptırdığı ''Medrese-i Aliyeyi'' ziyaret edip dua etmesi olduğunu okuyucuya aktarır.[104] Hâfız Teniş'in metninde Abdullah Han'ın medresesinden hemen sonra Belh'e gelen Cânî Beyliği/Şeybânî hanının Abdülvali ve oğulları Dildar Hâce ve Kasım Hâce tarafından karşılandığını aktarması muhtemelen bir tesadüf değildir.[105]

Mahmud b. Emîr Vali'nin belirttiğine göre 1630 yılında Mevlana Carullah'ın oğlu Mevlana Abdullah (Mollazâde olarak da bilinir) Abdullah Han Medresesinde ve ''Hâce Pârsâ Medresesinde'' (muhtemelen Abdülvali'nin medresesi) eş zamanlı olarak müderrislik görevinde bulundu ki bu her iki medrese arasında bulunan idari bağı ve yakınlığı gösterir.[106]

---

101 *Bahr*, vr., 286b.

102 Muhammed Emin Buharî, *Muhit el- tevâr'ih* (Bundan böyle *Muhit),* Paris, Bibliotheque Nationale, Yazma no. 835, vr., 95b.

103 Hâfız Teniş hem Medrese-i Âlî hem de Medrese-i 'Âlîye olarak isimlendirir. *Şerefnâme* (IOL), vr., 411b; *Bahr* (IOL), vr.,. 348a, 350a-b, 364b, ve *Silsilat,* vr., 172a, basit bir çimde Abdullah Han medresesi olarak adlandırılır.

104 *Şerefnâme* ((IOL), vr., 411b.

105 *Şerefnâme.*

106 *Bahr* (IOL), vr., 364a-b.

Nazr Muhammed Han Medresesi. Medrese-i Aliye'nin Pârsâ türbe kompleksine yakın yapıldığını doğrulayan husus Mahmud b. Emîr Vali'nin kendi hâmîsi olan Tukay-Timurlu Nazr Muhammed'in 1612 civarında yaptırdığı bir başka medreseyi tasviridir.[107] Dönemin tarzı Medrese-i Aliye'nin tam karşısına gelecek şekilde medresenin inşası idi. Gelenekte olduğu gibi onun yüksekliğini bir miktar geçecek şekilde tasarlandı.[108] Bugün tarihe karışmış olan büyük saray kompleksinin inşasının hemen ardından Nazr Muhammed'in medresesinin yapımına başlandı.[109] Bir on yedinci yüzyıl sonu kaynağı, Muhammed Emin Buhari, ilk tuğlanın Abdülvali'nin ikinci oğlu Kasım Hâce Pârsâ tarafından koyulduğunu anlatır[110] ve zaman olarak da yapının başlangıç tarihinin 1021 Şaban ayında [yani Eylül sonu Ekim başı 1612] ay boğa burcundayken şanslı olarak görülen iki gezegen Satürn ve Jüpiter'in birleştiği dönem olduğunu aktarır.[111] Mahmud b. Emîr Vali yapının tasarımını ''üç usta mühendis ve mimara'' (*mühendisān ve mimārān-i kārdān*) , Mir Kasım, Üstad Hacı ve Üstad Nur Muhammed'e mâl eder. Bu kişiler *yed-i beyza* ilminde ve *ihyā el- mevtā*[112] sırrında ileri kimseler olarak tanımlanmıştır. Yapı, kemer ve revaklardan (*tākāt ve revākāt*) oluşan dekorasyonunda lapis lazuli taşının kullanıldığı ve mavi çinilerle kaplı (*kāşi*) bir özellikteydi. Giriş eyvanı Abdullah Han Medresesi'nden ''birkaç arşın yüksek''idi. Dört köşesinde ders odaları, bir cami ve öğrenci hücre ve odalarından (*hucarāt ve faracāt*) müteşekkildi. Nazr Muhammed tarafından bağışlanan iki-bin yazma eserin bulunduğu bir kütüphanesi vardı. Bu kütüphaneye 1635 öncesinde bir kütüphaneci, bir idareci (*mütevelli*), biri Belh'in baş *kadı*sı Gazi Tulak olmak üzere ikisi *kadı* (hakim) üç müderris görevlendirildi.[113]

On yedinci yüzyılın ortalarında yazan bir başka Belh'li yazar, Muhammed Tahir b. Ebûl Kasım Belhi, bize bu iki medresenin yerini verir.[114] Kullanabildiğim bu

---

107 *Bahr*, vr., 214a-b.

108 Bu tür medrese yapıları Semerkant ve Buhara'da mevcuttur. (Abdullah Han'ın Khiaban'daki iki medresesi ve Uluğ Bey ve Abdülaziz II'nin Tak-ı Zargaran yakınındaki medreseleri).

109 Mimar Mircan Kildi tarafından inşa edilen yapının uzun bir açıklaması için *"on iki - derbend" devlethâne'', b*k. Mahmud b. Emîr Vali, *Bahr el-esrar* (IOL), vr., 213a-214a. A. Foucher ve Fransız Arkeoloji Delegasyonu tarafından 1924 Baharında Afganistan'da Belh kalesinde yapılan kazılarda üst tabakalarda "serai" Mahmud b. Emîr Vali'nin aktardığı *devlethane* açığa çıkarılmıştır. (Bk. A. Foucher, *La Vieille Route de 'lndede Bactres* a *Taxila* ([Paris: y.y., 1942], 1: 102-10).

110 *Muhīt,* vr., 95b.

111 *Muhīt.*

112 Ye*d-i beyzâ,* kelime anlamı olarak "beyaz el" ya da "mucize el", Musa'nın misyonunun Kur'an referanslı kutsal bir işareti olarak "beyaz el" verilmiştir. (Bk. D. B. MacDonald, "Musa," *El,* 2d ed., 7: 638.) *İhya el-mevta,* ölülerin diriltilmesi, İsa'nın peygamberliğinin mucizevi bir işaretidir. (Bk. G. C. Anawati, "isa," *EI,* 2d ed., 4: 82). Her iki ifade de mimarlar ve ustalar tarafından bir klişe olarak sıklıkla kullanılır.

113 *Muhīt* , vr., 214b.

114 Muhammed Tahir Belhîi, *'Acâibü'l-tabakat,* Royal Asiatic Society, Yazma no. 79, vr., 18a.

yazmada[115] Muhammed Tahir, medrese değil de ''iki büyük mescid''in Pârsâ kompleksinin batısında olduğunu söyler. Bir başka yazmayı kullanan Buri Ahmedov, Muhammed Tahir'in ''iki medreseyi'' kastettiğini fakat bunun yanlışlıkla Nazr Muhammed ve Abdülvali Pârsâ medreseleri olarak anlaşıldığını ifade eder.[116] Mahmud b. Emîr Vali Nazr Muhammed mederesesini tam olarak Abdullah Han'ın medresesinin karşısına yerleştirir ve bu dönemin mimari tarzına daha çok uyar. Üstelik *Mecmau'l garāib*'de Sultan Muhammed, Abdülvali medresesini mezarın batısına değil mezarın yanına, mezar yolunun güneyine (*rāh-i mezar*) ve Kiyaban Yolunun (*rāh-i kiyāban*) batısına yerleştirir.[117] Mezar Yolu muhtemelen Pârsâ kompleksinin güney tarafından geçerek iç kaleden başlayan ve Nevbahar kapısına doğru uzanan Pârsâ türbesinin girişinden geçen Kiyaban Yolu'yla kesişiyordu. (Şek.3)

Semerkant örneğinde olduğu gibi (örneğin Registan'da bulunan Tilakar medresesi) medreseler kalabalık cemaatlerin toplandığı camiler olarak sıklıkla kullanılırdı. *Aca'ib ul tabakāt'*ın, bu yapıları cami olarak vermesi Nazr Muhammed ve Abdullah Han medreselerinin o dönemde cami olarak kullanılmış olma ihtimalinden kaynaklanabilir. Türbenin (*künbet*) kendisi geniş iç mekânıyla ve ''çevreleyen medresesi'' ile cami olarak hizmet vermiştir. On dokuzuncu yüzyılda isimlerinden biri de ''yeşil cami'' idi. 1630'larda yazan Mahmud b. Emîr Vali, Hâce Ebû Nasr Pârsâ'nın ''mezar camii''inde *katip* görevinde bulunan bir adamdan bahseder.[118] Cami ve medrese farklı kategorilerde değildi.

Muhammed Tahir'in tanımıyla Pârsâ türbesinin çevresini, on yedinci yüzyılın ortasında ve belki de daha öncesinde ilk kez tafsîlâtlı olarak öğreniyoruz. Ona göre türbe alanı (*arşa-i fezayi cavānib-i mezar*) dönemin yaklaşık ölçü birimi *jarīb* baz alındığında on beş *jarīb* ya da yedi sekiz akr* yahut üç hektarlık bir sahayı kapsıyordu. On dokuzuncu yüzyılın sonu yirminci yüzyılın başında Belh'in çekilen panoramik fotoğrafları bu yedi ya da sekiz akrlık bölgenin ağaç dizisiyle çevrilmiş olan kısmını gösterir.[119]

Allah Yar Bi Kataghan Medresesi. 1616'dan bir süre önce *divanbeyi* rütbesinde olan Kataghan aşiretinin emîri Allah Yar, Abdullah Han Medresesinin bitişiğine bir medrese yapılmasına destek oldu. Onun desteği ile medresede iki müderris, bir *kâtip*, ve sayısı tam olarak bilinmeyen hafızlar (*huffāz*)[120] görevlendirildi. Allah Yar Nazr Muhammed'in kıdemli danışmanlarından biri ve Rüstem Sultan'ın Nazr Muhammed

---

115 Belhîi, *'Acâibü'l-tabakat.*

116 B. A. Ahmedov, *Istoriia Balkha (XVI-pervaia polovina XVIII v.)* (Tashkent: Fan, 1982), 27. Ancak, Sayfa 29'da, Ahmedov 'Abdullah Han Medresesi'nin karşısında bulunan Nazr Muhammed Medresesi'ni betimler. (*Bahr el-esrar'a atıfta bulunarak).*

117 Sultan Muhammed, *Mecmau'l garāib* , vr., 16b.

118 Sultan Muhammed, *Mecmau'l garāib* , vr., 374a

* Akr: 0,404 hektarlık arazi ölçü birimi. Buradan Jarīb olarak ifade edilen dönemin ölçü biriminin akrın yarısı kadar olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür. (ç.n)

119 Foucher, *La vieille route,* pl. viii b, "Centre de la Ville."

120 *Bahr* (IOL), vr., 278b, 349a-350a, 365b.

ve kardeşinden şehri geri alma çabalarını savuşturan önemli şahsiyetlerden biriydi.[121]

Subhan Kuli Han Medresesi. 1635'e kadar türbenin etrafındaki alan en az beş medreseyi barındırıyordu. Türbenin güneyinde Abdülvali Pârsâ (ya da Hâce Pârsâ) Medresesi; batısında Abdullah Han, Nazr Muhammed Han ve Allah Yar Bi medreseleri; ve türbenin kendisinde ''çevreleyen medrese''. (Şek.4) Altıcısı, bildiğim kadarıyla, kalıntıları fotoğraf çağına erişien sonuncusu Nazr Muhammed'in oğullarından Subhan Kuli tarafından inşa ve ihya edildi. Medrese Abdülmümin tarafından 1590'lı yıllarda inşa edilen büyük giriş *tak*ının tam karşısına inşa edildi. Medrese inşa çalışmaları 1660 yılında başladı. 1070 yılı Şaban'ın 15'inde [26 Nisan 1660] Subhan Kuli, şehrin önde gelen isimlerini, âlimleri, büyük şeyhleri ve entelektüelleri bir araya topladı ve inşaatın temeli atıldı.[122] Bu kez tuğla yerleştirecek üç değerli isim vardı; fakat hiç biri Pârsâ ailesinden değildi. Ailenin etkili konumunu sürdürdüğü hususunda çok az şüphe vardır.[123]

Medresenin ne zaman tamamlandığı net değildir. Medresenin vakfiyesi, tarihsiz olmasına karşın, 1686'da önce hazırlanmış değildir ve bu nedenle Subhan Kuli'nin Buhara'ya büyük han olarak gidişinden beş yıl öncesine kadar işleme konulmamıştır. Rastlantısal olarak Belh'deki siyasi aygıtları kontrol altında tutma çabasıyla aynı döneme denk gelir.

Vakfiyeye göre,iki katlı medrese her katında yetmiş beş odaya (*hücre*) sahiptir. Bu 150 odadan biri hariç kendilerine tahsis edilmiş ödeneğe (*farcah*) sahipti. (150. oda baş müderrise (*mütevelli*) tahsis edilmişti ve ayrı bir ödeneği yoktu.) Medresenin *mütevelliyi* de kapsayan dört müderrisi (*müderrisan*), bir *imamı,* bir kütüphanecisi, on iki Kur'an okuyucusu (*huffāz*-dördü tam zamanlı, sekizi yarı zamanlı), bir müezzini, bir berberi, iki hademesi ve tek sorumluluğu çocuklara Kur'an öğretmek ve ezberletmek olan bir başka hafızı olmak üzere maaşlı 24 çalışanı vardı.[124]

---

121 *Bahr,* vr., 90a, 101b, 169a-b, 179a, 180b, 185b, 187a, 278b.

122 *Silsilat,* vr.,. 269b. On sekizinci yüzyıl kroniklerinde bir başka anonim yazarı *(Tarih-i Shibani Khan ve mu'a malat bā evlad-i Emîr Timur),* Tashkent, Institute of Oriental Studies, no. 4468/II, vr., 115b, 1070 (1660) yapı için benzer bir tarih 1070 (1660) verir.

123 *Silsilat,* vr., 269b. Hâce Abdulgaffar üç farklı isimle anılır (daha evvel belirtilen *hazret-i ishān "rizvān mekānī'*nin *pir*i*," burada belki de Nazr Muhammed Han'a* bir atıf vardır. (ö. 29 Cemaziyelahir 1061/20 May 1651), fakat bu sıfat daha sonra en büyük oğlu Abdülaziz (ö.14 Şaban 1094/9 Ağustos 1683) için daha yaygın kullanılmış gözükmektedir. İkinci ve üçüncü sırada gelenler Mir Mahmud Ulyabadi' ve Ata Han 'Azizan idi.

124 Bağış tapusu A. D. Davydov tafafından yayımlandı, "Imeniia medrese Subkhan Kuli-Han v Balkhe (po vakfnoi gramote XVII v.)," *Kratkie soobshcheniia Instituta Vostokovedeniia* 37 (1960): 82-128. *Waqf in Central Asia* isimli çalışmamda tapu kaydı hakkında değerlendirme yaptım. (Princeton: N.J., 1991), 131-32.

Bu yapı Ebû Nasr Pârsâ türbesinin civarında bulunan yapılar arasında vakfiyesi günümüze ulaşmış tek yapıdır. Diğer medrese örneklerinde olduğu gibi bu medreselerin vakfiye gelirlerinin olduğunu biliyoruz fakat vakfiye kayıtları günümüze ulaşabilmiş gözükmüyor. Bu vakfiye kaydında ise bitişiğindeki varlıklar çerçevesinde medresenin sınırlarını belirtmektedir ve kullanılan arazi alanı sunulmaktadır. Medresenin türbeye bakan batı kısmının vakfa ait araziyle tamamen sınırlandırılmış olduğu tanımlanarak bu alanın *mütevellinin* tasarrufunda olduğu ve insanların toplandığı bir pazar yeri (*macmū-i halāyık ve bāzār-ast*)[125] olduğu tarif edilmiştir. Bu tarif şehrin en işlek caddesi olan Hiyaban Yolu'nun kuzey-güney aksında bulunan medresenin konumuna tam olarak uymaktadır. Medrese duvarları ve cadde arasında kurulan geçici tezgâhlar ve yere serilen mallarla buranın ne kadar hareketli bir ticari alan olduğunu hayal etmek pek güç değildir.

Medresenin kuzey tarafındaki yerleşim birimi (*havīlī*) vakıf kayıtlarında babasının ismi kayıp olan bir başka *üstadın* oğlu zanaatkâr Üstad Miryam Zirik'e (ya da Zarak) aittir. Kuzeyinde yine halkın kullandığı geçit olarak tanımlanan küçük bir yolun bahsi geçer.

Doğu tarafında medresenin arkasında medrese duvarları üç yerleşim birimiyle sınırlıdır ki bunların biri Üstad Miryam'e ait kuzey doğu köşede yer alan birimdir. Diğer ikisi Molla Abdullah'a ve taş ustası olan Üstad Latif b. Üstad Niyaz'a aittir.

Güney tarafı her üçü de vakfa ait olan bir ilkokul (*mektebhānan*), küçük bir depo (*tīmcah*) ve halk tuvaletleriyle (*mustarāh*) sınırlıdır.

En azından on yedinci yüzyılın sonuna kadar Ebû Nasr Pârsâ kompleksi civarı yerleşim birimleri ve medreselerle birlikte pazar yeri ana caddelerle çevriliydi. En azından altı büyük medrese bu alanda birbirlerine ve sembolik bir odak nokta olan Ebû Nasr Pârsâ kompleksine yakındılar.

Altıncı Kuşak

Pârsâ ailesinin on yedinci yüzyıl boyunca varlığını sürdürmediğine bizi inandıracak bir neden yok. Bölgenin gelişimi, devam eden sosyal güçlerinin bir yansıması olabilir. En büyük siyasi krizlerin bile güçlerini olumsuz anlamda etkilediğini gösterir bir delil yoktur. Yüzyılın ortasında Nazr Muhammed'in Amuderya'dan Belh'e, kardeşi İmam Kuli'nin ise itibari olarak ülke topraklarının kuzeyini yönettiği kırk yıla yakın süreyle devam eden görece istikrarlı Tukay-Timurlu hâkimiyeti sona erdi. Bir göz hastalığından muzdarip olan İmam Kuli, yönetimi bırakarak bir veda haccına gitti. 1641'den 1651'e kadar on yıl süreyle ilk olarak Nazr Muhammed ile Buhara'da yeni bir siyasi denge arandı (onu yönetime taşıyan Özbek emîrlerin gözünde başarısız bir denemeydi) ve daha sonra Nazr Muhammed Belh'e dönünce oğlu Abdülaziz bir han olarak yönetimi sürdürmeye çalıştı fakat Subhan Kuli'nin bir başka oğlunun yönetimden vazgeçirilme baskısı altındaydı. Bunun

125 A. D. Davydov, "Imeniia medrese." Tüm dört sınır belgenin her iki kopyasında da 54-56 ve 110-113 nolu satırlarda aktarılmıştır; 112. Satır Rusça tercüme.

üzerine Babür hükümdarı Şah Cihan daha sonra yerini olacak olan oğlu Evrengzîb komutasında bir ordu gönderdi ve Belh'i hiç kayıp vermeden aldı ve bir yıla yakın süreyle elinde tuttu (1646-47); kısaca Nazr Muhammed'in idaresine son verdi.[126] Daha sonra Sübhan Kuli Belh'in yönetimini ele alınca o ve Buhara'da bulunan kardeşi Abdülaziz 1651-1681 yılları süresince babasının ve amcasının kurduğu düzeni devam ettirdiler fakat aralarındaki ilişki İmam Kuli ve Nazr Muhammed'in ilişkilerinden daha dostane olmadı.

1624-25 yılında, krizin ortaya çıkışından on altı yıl önce, Kasım Hâce öldü ve damadı ve yeğeni Padişah Hâce, Şeyhülislâm olarak onun yerini aldı. Padişah Hâce bildiğimiz kadarıyla hiç Şeyhülislâmlık yapmamış olan Dildar Hâce'nin oğluydu ve görünen o ki Kasım Hâce'nin yerini alabilecek nitelikli bir erkek evladı yoktu.

Yegâne kaynağımız olan Mahmud b. Emîr'e göre Padişah Hâce, amcası ve büyük babası gibi, hanlığın politikalarında oldukça etkili bir iştirakçi olmuştur. Nazr Muhamed ve müteveffâ Şah Abbas (ö.1629) arasında iki krallığın sınırlarını üzerine daha önce yapılan anlaşma gereği 1632'de Kızılbaşların uyguladığı şiddete son vermek için Nazr Muhammed'in oğlu Abdülaziz'in komutasındaki kuvvete katıldı.[127] Üç yıl sonra Safevî topraklarına yetkisiz saldırıda bulunan Abdülaziz'in, Belh'e getirilmesi ve babasının huzurunda cezalandırılması için gönderilen heyetin içinde yer aldı.[128]

Padişah Hâce hakkında son referans Büyük Han İmam Kuli Han'ın 1639'da Belh'e yaptığı ziyaret merasiminde bir araya gelmeleridir. Mahmud b. Emîr ziyaret esnasında hanın üç önemli kişinin evini ziyaret ettiğini, bunlardan ikisinin Özbek komutanlar olduğunu diğerinin ise hizmetinde bulunanlara (*mulāzimān*) hediyeler dağıttığı Şeyhülislâm Padişah Hâce olduğunu anlatır.[129]

Yedinci ve Sekizinci Kuşak

Padişah Hâce'nin yerini dedesinin ismi verilen Abdülvali aldı. Bu haleflik 1639-40 ile 1646 yılları arasında vuku buldu. Sonraki yıl Babür prensleri önce Prens Murad Bahş sonra Prens Evrengzîb tarafından Belh kısa süreli bir işgale uğradı. ''Hazret-i İshan'' olarak da bilinen Abdülvali Hâce, Evrengzîb'in karargâhına çağrıldı.[130] Neyin vuku bulduğunu bilmiyoruz ve Babür kaynaklarının da bu olay hakkında kayıt tuttuğu görülmemektedir.

1647'nin sonbaharı sonunda Evrengzîb'in ve Babür ordusunun çekilmesinden sonra işgal sona erdi ve Sübhan Kuli Belh'deki kontrolü ele geçirdi. Abdülvali Hâce, hanın yakın çevresindeki halkaya dâhil oldu. Subhan Kuli'nin kız kardeşlerinden

---

126 Moğol istilası hakkında son bir araştırma için , bk. Richard Foltz, "The Mughal Occupation of Balkh," *Journal of Islamic Studies* 7 (1996): 49-61.

127 *Bahr* (IOL), vr., 207b.

128 *Bahr*, vr., 226b.

129 *Bahr*, vr., 269b.

130 *Silsilat,* vr., 253a.

Şemse Begüm (farklı olarak İsmet Şemse Banu Hanım, Şemsiyye Banu Hanım) ile evlendi ve ondan oğlu Salih Hâce dünyaya geldi. Abdülvali muhtemelen Subhan Kuli'nin Pârsâ türbesinin karşısına bir medrese yapmasını teşvikte rol oynadı.

1696 yılında ailenin hikâyesi şüphesiz yeni bir eğilime girer. 1700'den sonra Belh'deki devam eden silsile hakkında bilgi bulmak zordur. Türbe kompleksinin idaresi Pârsâ ailesi ismini taşıyan bir silsilenin kontrolünde sürdüğü gözükmektedir fakat bu silsile doğrudan II.Abdülvali'nin torunlarından olmayan başka bir silsile olabilir.

On yedinci yüzyılın sonu Tukay-Timurlu devletinin topraklarında yaşayan Özbek boylarının kendilerini tanımlamalarına ve Hanlığın otoritesinin giderek azalmasına sahne oldu. Karşı bir akım siyasi iddialarını haklı göstermek ve merkezi bir Cengizli idaresi oluşturabilmek için diğer ayrılıkçı boylarda da ortaya çıktı. Bu siyasi hesapta Belh, meşru idarenin merkezi (*valī-ahd, ka'l-hān*) olarak görülmeye başlandı ve Belh'e kim yerleşirse hanlığın doğal varisi olarak kabul görecekti.

Subhan Kuli 1681'de Buhara'ya yerleşmek için ayrıldığında Şeyhülislâm II.Abdülvali'nin eşi olan kız kardeşi Şemse Begüm, Cakar Hâce Pârsâda (türbenin bulunduğu bölgeye verilen isim) bulunan evindeki işleri yürütmek için Belh'de kaldı. Yürüttüğü işler şehrin siyasi entrikalarının merkezi olması nedeniyle her zaman tarafsız kimseler tarafından anlatılmadı. Subhan Kuli, Ebûl Mansur Sultan ismindeki yirmi altı yaşındaki oğlunun isyanıyla karşılaşınca onun isyanını Buhara'dan bir ordu göndermeksizin bertaraf etmek için kız kardeşinden yardım istediği en azından bir kaynakta geçmektedir.[131] Şemse Begüm'ün kendisi de bir Cengizli olmasına karşın çocuklarının yönetimde hak iddia etme meşruiyetleri yoktu, fakat şahsi gücü ve zamanın gereklilikleri ile Salih Hâce tarafından temsil edilen Cengizli ve Pârsâ soyunun birleşimi en azından Özbek emîrlerine cazip gelmiş olmalı. Büyük hanın isteklerinin aksine bir Kataghan olan Belh emîri 1696 yılında Salih Hâce'yi, Cengizli soyunun mirasçısı olarak ilan etti. Sübhan Kuli, emîrlerin isteği üzerine gerçek bir Cengizli olan torunu Muhammed Mukim'i görevlendirdi böylece Salih Hâce'nin saltanatı yalnızca bir yıl sürdü. Muhammed Mukim'in yönetimi almasından sonra Salih Hâce, kendisini bu mevkie getiren aynı emîr tarafından Hindistan'a sürgün edildi.[132]

Salih Hâce'den sonra Pârsâ ailesi hakkındaki anlatılar iyice belirsizleşir. (Şek.5) Hindistan'a sürgün edilme iki yüz elli yıla yakın bir süredir Şeyhülislâmlık makamını temsil eden ve türbenin bakımıyla ilgilenen silsilenin önemini kaybetmesine neden olmuş olabilir. Tabii ki bu, Pârsâ ailesinin sonlandığı anlamına gelmez. Eğer kalan metinler gerçekleri belirtiyorsa Pârsâ ailesinin sosyal prestij ve politik etki yönüyle en parlak dönemi on altıncı ve on yedinci yüzyıldır. Fakat birtakım nedenler bu noktada benim Pârsâ ailesinin talihinin tersine döndüğünü kabul etmemi

---

131 *Silsilat,* vr., 299b-300a.

132 Bu bölümle ilgili daha fazla bilgi için bk. *Waqf in Central Asia,* isimli çalışmama 158-59, Açıklamalar detaylar ve vurgular bakımından önemli ölçüde farklılık gösterir.

zorlaştırıyor. Nedenlerden biri ailenin önceki yüzyıllara göre daha mütevazı bir görünümü olsa bile on sekizinci yüzyıl kaynaklarının daha detaylı bir incelemeye ihtiyacının olmasıdır. Üstelik türbe ve müştemilâtının sadece Ebû Nasr Pârsâ efsanesinin gücüyle ayakta kalması Pârsâ ailesi hakkında konuya samimiyetle yaklaşan herkes tarafından bir öncelik olacaktır.

Ek olarak dil, isimler ve teknik terminolojinin sürekli gelişerek on sekizinci yüzyılda daha değişken hale geldiği gözükmektedir. Örneğin dînî unvanlar olan *akhund* ve *damulla* ilk kez karşılaşılan ya da on yedinci yüzyılın sonunda daha büyük önem arz eden terimler olarak karşımıza çıkar. Aynı şey şahıs isimleri ve ilişki belirten isimler (nisbet) için de geçerlidir ve bu da ailenin hikâyesini takip etmeyi zorlaştırır. Bu durum ilk olarak 1730'larda Nadir Şah Afşar'ın İran Devleti'yle daha sonra onu halefi 1750'lerde yağma ve işgallerle bölgedeki kaynakları ve insan gücünü tüketen Ahmet Şah Durrani'nin Afgan Devleti'yle siyasi koşulların değişmesine bağlanabilir. Hindistan'a göç ve diğer bölgelerin daha iyi şartlar sunması eğitimli kesimin de buradan ayrılmasına neden olmuş olabilir. On sekizinci yüzyılda yine Belh çevresinde göçebe Kalmuk ve Kıpçak boylarının tarım topraklarına yerleşmeleri bölgedeki etkili Türkleşmeye neden oldu.

Son olarak İran ve Afgan yağmalarının sebep olduğu ekonomideki muhtemel kötü gidişat Bahr *el-esrār* gibi büyük edebi ürünlerin ya da 1580'ler ve 1680'ler arası Belh'de inşa edilen medreseler gibi büyük mimari projelerin hâmîliğinin sürdürülmesini kısıtladı. Bu nedenle ailenin anlatı kayıtlarından yok olması bizleri şaşırtmamalı. Anlatı geleneğinin kendisi bile kaybolmuş gözükmektedir ya da büyük ölçüde azalmıştır. Fakat belki de bu durum sadece on sekizinci yüzyıl için bölge hakkında araştırmacıların gösterdiği yetersiz ilginin sonucudur.

Her şeye rağmen Pârsâ ailesinin mirası üzerine konuşmaların devam edeceği iki husus vardır. Bunlardan biri yanındaki medreselerin yıkılmasına karşın Pârsâ türbe kompleksinin günümüze ulaşabilmesidir. Pârsâ bölgesindeki diğer tüm büyük yapıların ne zaman rüzgâra ya da iklim koşullarına yenik düştüğünü veya başka yerlerde kullanılmak için söküldüğünü tam olarak bilemiyoruz fakat türbe kompleksinin ayakta kalışı Pârsâ geleneğinin yerel gücünün sürdüğünü gösterir. Türbenin varlığını sürdürmesi düzenli sermaye desteğini gerektiriyordu. Bu destek aile tarafından idare edilen varlıklardan elde edilen rutin gelirden ve hazretin lutfunu ve kutsal aracılığını (şefaatini) talep eden kimselerin bağışlarından oluşmaktaydı ki; her iki durumda da devam eden bir tür yönetimin olması şarttı. Meşru yönetimin Ebû Nasr Pârsâ'nın soyundan gelmesi her zaman kabul görmüştür. Yapının ayakta kalması türbe yönetiminin devam ettiği anlamına gelmekteydi ve yönetimde devamlılık Pârsâ ailesinin varlığını gerektirmekteydi. Bu nedenle ailenin on sekizinci yüzyılda varlığını doğrulayan bir diğer kanıt olarak on dokuzuncu yüzyılda Salih Hâce'nin sürgününden

sonra kendisini ''Gevheri- Pârsâi''[133] olarak tanımlayan bir soyun ortaya çıkması şaşırtıcı değildir.

İkinci bölümde görüleceği üzere, on sekiz ve on dokuzuncu yüzyıllar Belh'e ve türbe kompleksine büyük değişiklikler getirmiştir. İran, Afgan, İngiliz ve Rus emperyal planları bölgeyi içine aldı ve doğrudan şehri ve türbeyi etkiledi. Türbenin anlamı konusunda daha geniş bir takipçi kitlesinin gelişimine dolaylı katkı sağladılar ki; bu katkılardan biri türbenin mimarisi üzerine daha farklı yeni ve etkili yorumların ortaya çıkması olacaktı. Hikâye yeniden başlıyor; eski yapıdan geriye kalanlar, yeni takipçiler için önemli yeni görüşler ve elbette türbenin mimarisindeki temel gelişim ve değişimler.

New York Üniversitesi

Washington Meydanı

New York

NOTLAR

Yazar'ın Notu: Pek çok insan, bazıları belki de farkında olmadan, bu çalışmaya katkıda bulunmuştur. Çoğunlukla düşüncelerin nereden kaynaklandığını tam olarak bilmek güçtür; bu bağlamda bu proje hakkında benimle konuşan, eleştiriler ve öneriler sunan ve yeni düşünce yolları açan herkese çok minnettarım. Özellikle Maria E. Subtelny, Lisa Golombek, Bernard O'Kane, müteveffa Annette Weiner, müteveffa Donald Wilber ve hasseten bu çalışmanın ham halini yakından ve eleştirel bir açıdan değerlendiren Constance J. McChesney'e müteşekkirim.

133 Bk.Jonathan Lee, *The "Ancient Supremacy " Bukhara, Afghanistan,and the Battle for Balkh, 1731-1901* (Leiden: E.J. Brill, 1996), Ek IV, vii.

ŞEKİLLER

Şek.1: Ebû Nasr Pârsâ'nın *Künbed*i. Fotoğraf C. L. Griesbach, 1885 civarı. Alkazi Fotoğraf Koleksiyonu .

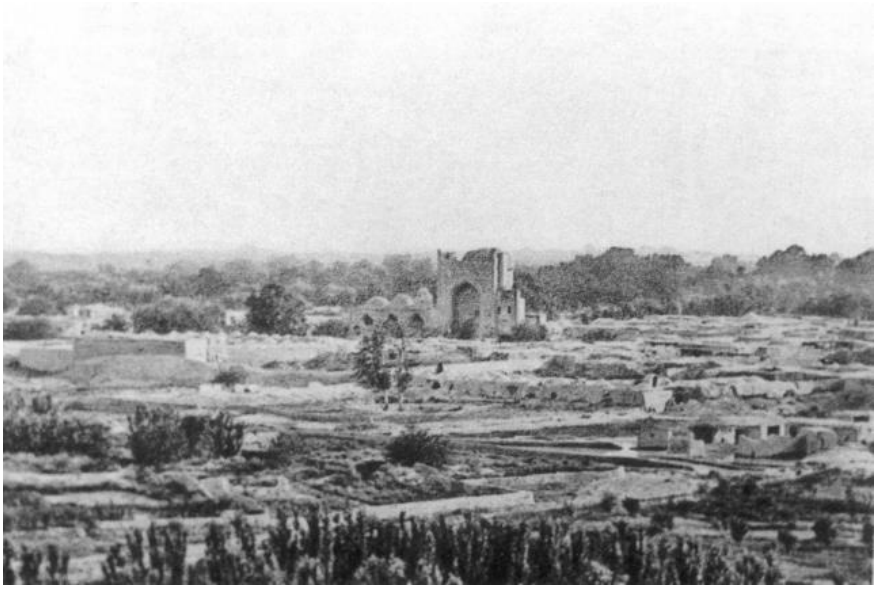

Şek.2: Pârsâ Türbesi'nin eyvan girişinin solunda görülen ''kuşatan medrese'' kalıntılarıyla görünümü. Fotoğraf 1924-25. Plaka Detayı IX (c), Şehir Merkezi, Kaynak: A. Foucher, *La Vieille Route de l'Inde de Bactres* a *Taxila* (Paris,1942)

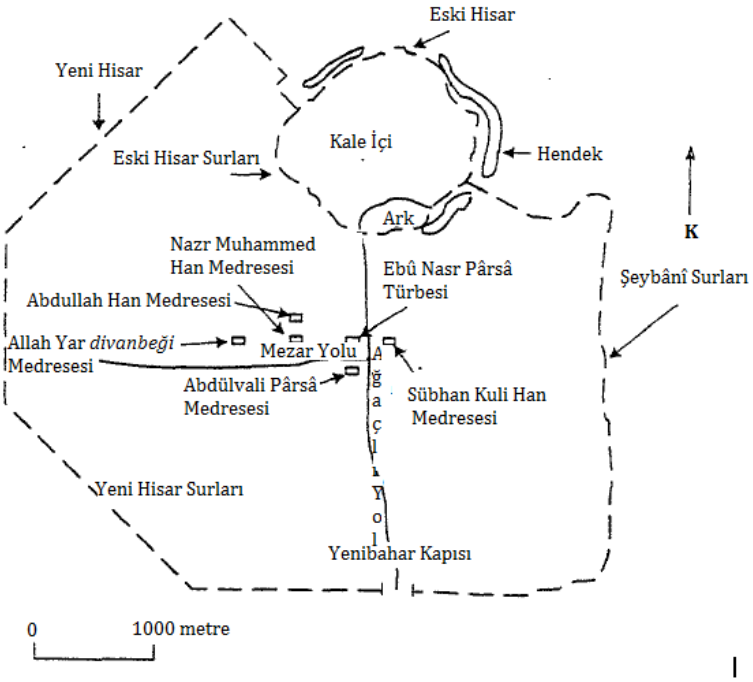

Şek.3: Belh, 1690 civarı.

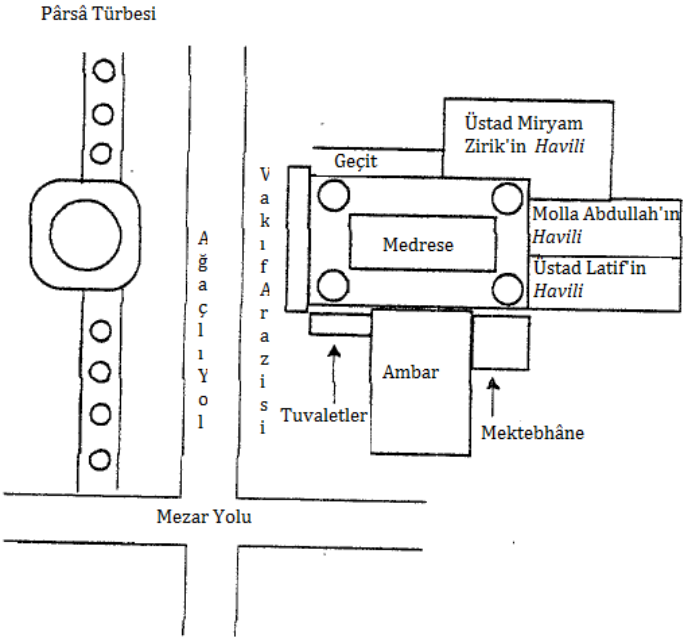

Şek. 4: Subhan Kuli Medresesi, *Vakıfnâme*'ye dayalı, çevrenin geçici planı.

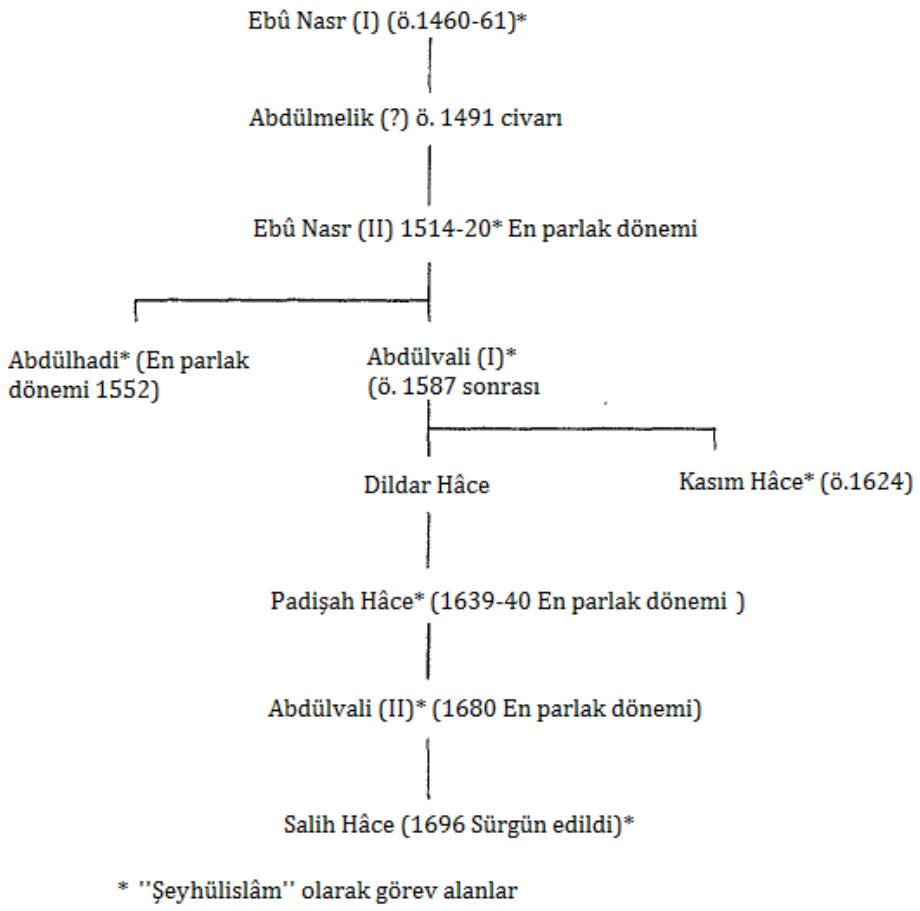

Şek.5: Pârsâ Şeyhülislamları'nın Şeceresi